

Zenonas Norkus

Andropovo klausimu. Komunizmas kaip lyginamosios istorinės sociologinės analizės problema (I)*

Santrauka. Straipsnis skirtas komunistinių visuomenių (tokių, kurių santvarka buvo mėginimo įgyvendinti utopinę K. Marxo komunizmo idėją, padarinys) makrosociologinės klasifikacijos problemai, kuri vadinama „Andropovo klausimu“. Ji išskyla, atmetus tų pačių visuomenių, kaip „socialistinių“, autodeskripciją. Skiriamos eminės ir etinės jų klasifikacijos. Pirmąsias reprezentuoja kritinės marksistinės komunizmo analizės, kuriose šis reiškinys kvalifikuojamas kaip „deformuotas socializmas“ arba „valstybinis kapitalizmas“. Etinę komunizmo analizės perspektyvą reprezentuoja nemarksistinės komunizmo teorijos, kurias straipsnyje siūloma klasifikuoti priklausomai nuo palyginimo strategijos, kuri pasirenkama sąvokų daryboje ir aiškinime. Komunizmo kaip totalitarizmo teorijoje jis laikomas modernybės patologija; pabrėžiamas beprecedentinis jo pobūdis, vieninteliu palyginamu atveju laikant nacistinę Vokietiją. Komunizmo kaip kelio į modernybę teorijose ieškoma panašumų su „normalių, modernių visuomenių socialine tikrove, komunizmą laikant neišbaigtu modernybės variantu. Komunizmo kaip neotradicionalizmo teorijose geriausiai jo veidrodžiu laikoma tradicinių visuomenių bei „trečiojo pasaulio“ šalių, kuriose modernizacija žlugo, socialinė tikrovė.

Esminiai žodžiai: komunizmas, valstybinis kapitalizmas, totalitarizmas, modernizacija, neotradicionalizmas, eminė ir etinė analizė.

Keywords: communism, state capitalism, totalitarianism, modernization, neotraditionalism, emic and etic analysis.

Įvadas

Jurijus Andropovas, vienas paskutiniųjų SSKP generalinių sekretorių, sakydamas kalbą SSKP CK plenumo 1983 m. birželio 15 d., netikėtai pasiskundė, kad nepažįsta visuome-

nės, kurioje gyvena: „atvirai kalbant, mes reikiama neištyrėme visuomenės, kurioje gyvename ir dirbame“ (Andropovas 1984 [1983]). Asmuo, kuris iki tol 15 metų išsėdė-

* Šio straipsnio tęsinį žr. 2008/1 *Sociologija. Mintis ir veiksmas* numeryje.

jo KGB pirmininko kėdėje, tikrai turėjo apie tą visuomenę (XX a. amž. 9-jo dešimtmečio pradžios Sovietų Sąjungą) informacijos daugiau už bet kurią kitą jos gyventoją. Savo nusiskundimu pats informuočiausias Sovietų Sąjungos gyventojas iš esmės pripažino, kad šios šalies tikrovė yra nebepaaiškinama ir nebesuvokiama žvelgiant į ją per socialinės teorijos, kuri vienintelė jam buvo žinoma – oficialiojo marksizmo-leninizmo, – prizmę. Teorija teigė, kad Sovietų Sąjunga yra „išsivysčiusio socializmo“ šalis, o pats socializmas esąs „žemesnioji“ komunizmo, kaip paskutinės iš penkių žmonijos istorijoje atsiradusių santvarkų (formacijų), pakopa.

Tas atsakymas nebeteikė intelektualinio pasitenkinimo ir paskutiniams SSKP „gensėkams“, o dabartinės Lietuvos gyventojui jis kelia tik šypsena. Bet nusišypsojus vis dar lieka neatsakytas klausimas, kuris čia vadinamas „Andropovo klausimu“: jeigu ta visuomenė, kurioje tada gyvenome, nebuvo priešpaskutinis laiptelis į komunizmą, tai kokia ji buvo? Tėnka konstatuoti, kad šis klausimas Lietuvos sociologams ir politologams nerūpi. Juos labiau domina (negali nedominti) ta socialinė tikrovė, kurioje gyvename dabar; juo labiau, kad dažniausiai naudojamas sociologinio tyrimo instrumentas (apklausos) geriausiai tinka gauti informaciją apie tą visuomenę, kurioje dabar yra pats jos tyrinėtojas. Tydomis daroma prielaida, kad visa tai, kas buvo iki 1990-ųjų metų – tai jau tik istorija, kuria turi užsiimti istorikai. Taigi J. Andropovui rūpėjusiu klausimu Lietuvos istorikai užsiimti neskuba.

Iš tikrųjų apie tai, kas vyko Lietuvoje 1940–1990-aisiais, istorikai jau daug parašė ir paskelbė. Tačiau didžioji dauguma šios produkcijos skirta ne Andropovo klausimui, bet nepriklausomybės praradimo 1940 m. įvykiams, karo ir pokario meto genocidui ir pasipriešinimo kovoms (žr.: Anušauskas 2006; Bubnys 1998, Jakubčionis, Knezys ir Streikus 2006; Šepetys, N. 2006 ir kt.). Sociologiškai sofistikuotų darbų apie tą sociumą, kuris Lietuvoje susiformavo po tragiškos rezistencijos kovų baigties, praktiškai neturime. Beveik skandalinga, kad platesnei publikai prieinamu informatyviausiu šaltiniu okupuotos Lietuvos gyvenimo po rezistencijos kovų pabaigos vaizdai susidaryti lieka tuometinių partinių veikėjų prisiminimai (Astrauskas 2006; Kazanavičius 2005; Samajauskas 2005; Šepetys L. 2005 ir kt.), o ne istorikų studijos (viena nedaugelio išimčių liko Tininis 1994; 1995). Ypač socialinė ir ekonominė sovietmečio istorija lieka neplėštas dirvonas. Problema yra ne duomenų ar archyvinės medžiagos stoka. Problema – stoka teorinių požiūrių ar „vadovaujančių idėjų“ (žr. Rūsen 1983), kurios generuotų empirinio tyrimo problemas.

Šio straipsnio tikslas ir yra išsiaiškinti, kokie galėtų būti tie požiūriai. Imtis šio darbo paskatino pažintis su bene pirmuoju mėginiu pateikti sovietmečio Lietuvos istorijos sintezę – 2006 metais paskelbtu veikalu *Lietuva, 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija* (Anušauskas ir kt. 2006). Kaip joks kitas istorinis tyrimas, sintezė negali išsiversti be teorinių rėmų – vienokio ar kitokio atsakymo į Andropovo klausimą. Tas atsakymas ne-

būtinai yra eksplicitiškas – jį atskleidžia vartojamos makrosociologinės sąvokos, periodizacijos principai. Ką gi matome šiuose ir kituose sovietmečio istorijai skirtuose veikaluose? Tą patį, ką ir šiuolaikiniame viešajame diskurse. Kai prireikia ką nors pasakyti apie sovietmečio laikų socialinę santvarką, ji arba vadinama terminais, atkeliavusiais iš pačios šios išnykusios santvarkos („komunizmas“, „socializmas“), arba pavadinama „totalitarine“.

Vadindami santvarką, po 1917 m. atsiradusią Rusijoje, o vėliau išplitusią kitose šalyse, „komunizmu“ ar „komunistine“, implicitiškai dažniausiai naudojame jos kauzalinį apibrėžimą. „Komunizmas“ šiuo atveju reiškia „realiai egzistavusią visuomenės santvarką, kuri atsirado kaip mėginimo įgyvendinti Karlo Marxo komunizmo kaip beklasės visuomenės idėją padarinys“. Tačiau toks apibrėžimas dar nieko nepasako apie to padarinio pobūdį, jo panašumus į kitas socialines santvarkas ir skirtumus. O jeigu kas nors ir pasakoma, tai maždaug tiek: „komunizmas reiškia tokią santvarką, kurioje politinė valdžia priklauso komunistams; komunizmas yra santvarka, kurią sukūrė komunistai“.

Kaip žinoma, patys komunistai savo valdomų šalių „komunistinėmis“ nevadino, ir nemanė, kad ta santvarka, kurią jie sukūrė, yra komunizmas. Nukeldami komunizmo idėjos realizaciją į tolimesnę ateitį, jie faktinį savo pertvarkymų rezultatą pavadino „socializmu“. Naudodami „socializmo“ terminą (te-

gul ir su kabutėmis) noromis nenoromis turime perimti tą analizuojamo reiškinių apibūdinimą, kuris buvo komunizmo dalis (kaip jo ideologija), o tuo pačiu – ir pačią marksistinę teoriją, kurios sąvokų tinkle toks apibūdinimas yra prasmingas. Turime jungtis į vidinį pačių marksistų ginčą, ar tikrai komunizmo idėjos įgyvendinimo Rusijoje ir kitur padariniai buvo socializmas, ir koks tai buvo socializmas.

Tokia (kritinė marksistinė) komunistinės santvarkos analizės perspektyva yra galima (ji pristatoma pirmame šio straipsnio skirsnyje). Bėda yra ta, kad „socializmo“ sąvokos naudojimas pakaitomis su „totalitarizmo“ terminu reiškia eklektiką, kuri vargu ar dera į moksliskumą pretenduojantiems veikalams. Totalitarizmo terminas yra apibrėžtas visai kitokiame sąvokų tinkle, nei tas, kuriame savo reikšmę įgyja „socializmo“ ir „komunizmo“ terminai. Tai yra vadinamoji „totalitarizmo teorija“, kuri buvo dažniausiai naudojama tų komunistų politinių priešininkų, kurie patys nebuvo marksistai, idėjinis ginklas.

Kas svarbiau, totalitarizmo teorija tėra tik viena iš keleto komunizmo makrosociologinės analizės prieigų, aptinkamų plačioje literatūroje, kurią paliko sovietologija, tarpdisciplininė tyrimų kryptis, nuykusi kartu su savo objektu – komunizmu. Straipsnio autorius mano, kad būtina komunizmo laikotarpio Lietuvos istorijoje tyrimų pažangos sąlyga yra šios krypties teorinio įdirbio įtraukimas į mokslinę apyvartą.¹ Todėl šiame straips-

¹ Optimistiškai nuteikia, kad atsiranda jaunų istorikų, kurie supranta, kad sovietologijos paveldo pažinimas yra būtinas vaisingam sovietmečio Lietuvos istorijos tyrimui. Žr., pavyzdžiui, Gintės Konstantinavičiūtės

nyje siūloma metasociologinė komunizmo aiškinimo priegū analizė, kuri sunkiai aprėpiamoje sovietologinėje literatūroje išskiria svarbiausias takoskyros linijas arba pagrindinius požiūrio taškus, iš kurių galima giliau konceptualizuoti ir aiškinti komunizmą kaip „istorinį individą“ – aibę visuomenių, kurių santvarka atsirado kaip mėginimo įgyvendinti K. Marxo komunistinę utopiją padarinys.

Pirmiausiai skiriami eminiai ir etiniai komunizmo aiškinimai (kultūrinėje antropologijoje priimta žodžių „etinis“ ir „eminis“ prasme (Goodenough 1970; 104–119; Harris 1980; 29–45). Pirmiesiems priklauso komunizmo aiškinimai jį pagimdžiusios teorijos – marksizmo – požiūriu. Etiniais vadinsime nemarksistinius aiškinimus. Straipsnyje išskiriami trys pagrindiniai etinių (nemarksistinių) komunizmo koncepcijų tipai. Tai komunizmo kaip totalitarizmo, komunizmo kaip kelio į modernybę ir komunizmo kaip neotradicionalizmo koncepcijos. Ši etinių komunizmo koncepcijų tipologija ir yra vienas iš dviejų šio straipsnio bei jo tęsinio kitame žurnalo „Sociologija. Mintis ir veiksmas“ numerio indėlių, kurie pretenduoja į mokslinį naujumą.

Siūloma tipologija remiasi idėja, kad politinių ir sociologinių teorijų, aiškinančių komunizmą, pobūdis labiausiai priklauso nuo

palyginimo strategijos, naudojamos objekto konceptualizacijai ir aiškinimui. Totalitarizmo teorijose dažniausiai pabrėžiamas komunizmo beprecedentinis unikalumas, vieningu palyginamu su juo atveju laikant nacistinį režimą A. Hitlerio Vokietijoje. Modernizacinėse komunizmo teorijose, kurios komunizmą laiko vienu iš kelių į modernybę, alternatyvia arba neišbaigta („įstrigusia“) modernybe, kaip raktas komunizmo savitumui atskleisti naudojamas jo palyginimas su modernių ar išsivysčiusių šalių tikrove. Toks palyginimas suteikia pagrindą taikyti komunistinių šalių socialinės tikrovės reiškinių aiškinimui teorijas, kurios buvo išplėtos modernių visuomenių tyrimo pagrindu. Neotradicionalistinėse komunizmo teorijose, kaip komunizmo veidrodis, panaudojama ikimodernių ir neišsivysčiusių šalių socialinė tikrovė.

Pagrindinę vidinę takoskyros liniją sovietologijoje nubrėžė ginčai tarp komunizmo kaip totalitarizmo ir komunizmo kaip kelio į modernybę teorijos šalininkų. Autoriaus nuomone, neotradicionalizmo teorijos potencialas liko neišnaudotas. Pristatęs šios teorijos pradininko Kennetho Jowitto (1983; 1992) idėjas, jis pateikia savo paties pasiūlymų, kuriuose į komunistinių šalių socialinę tikrovę mėginama pažvelgti per sąvokų ir kon-

magistrinį darbą „Sovietinės visuomenės modeliai XX a. antros pusės totalitarizmo studijų ir socialinių mokslų perspektyvose“, 2006 m. apgintą Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedroje. Verta atkreipti dėmesį į „totalitarizmo studijų“ ir „socialinių mokslų perspektyvos“ priešpriešą darbo pavadinime. Abejonių dėl „totalitarizmo studijų“ priklausomybės „socialinių mokslų perspektyvai“ gali kilti tada, jei moksliskumo atributu laikysime išipareigojimą mokslo vertybinio neutralumo principui. „Totalitarizmo studijose“ jis atvirai pažeidžiamas, kaip, beje, ir marksizme, kurio vienos iš atšakų padarinys yra pats komunizmas.

cepcijų, kurias lyginamosios istorinės sociologijos klasikas Maxas Weberis (1864–1920) naudojo ikimodernių politinių ir ūkinių institucijų analizei, prizmę. Pats M. Weberis stebėjo tik pirmuosius komunizmo žingsnius ir linko aiškinti jį savo biurokratijos teorijos priemonėmis. Mėginimas parodyti M. Weberio idėjų vaisingumą komunizmo analizei yra antras autoriaus indėlis, pretenduojantis į mokslinį naujumą. Tačiau tai (kartu su neotradicionalizmo teorijos pristatymu) bus padaryta tik šio straipsnio tęsinyje.

Autoriaus įsitikinimu, šiame straipsnyje bei jo tęsinyje svarstomi klausimai yra svarbūs ne tik Lietuvos naujausios istorijos pažinimo, bet ir Lietuvos sociologijos mokslo pažangai. Net jeigu pripažinti jo akipločio apribojimą šiuolaikiniu (pokomunistiniu) Lietuvos visuomenės būviu patenkinama dalykų padėtimi (kas gali būti ginčijama), to būvio supratimas iš esmės priklauso nuo to, kaip atsakysime į klausimą – o kokioje gi visuomenėje gyvenome anksčiau?

1. Eminiai komunizmo aiškinimai

Visos naujos, reikšmingos marksistinės idėjos po 1917–ųjų atsirado „kapitalistinėse“ šalyse, kuriose tebebuvo gyva žodžio ir tyrimų laisvė. Įtakingiausia ir plačiausiai žinoma Vakarų marksizmo srovė yra vadinama Frankfurto mokykla, kurios idėjos buvo svarbiausias „naujųjų kairiųjų“ sąjūdžio, 1968 m. sukrėtusio Vakarų šalių universitetus, inspiracijos šaltinis. „Naujieji kairieji“ kritiškai žiūrėjo į sovietinio bloko šalių socialinę santvarką, tačiau tos santvarkos pobūdžio ir ateities klausimas jiems tiesiog nerūpėjo. Svar-

biausias buvo „emancipacijos“, pobūdžio bei subjektų išsivysčiusiose Vakarų šalyse klausimas: ką „emancipacija“ galėtų reikšti visuomenėje, kurioje patenkinti pagrindiniai plačiųjų masių materialiniai poreikiai? Kas ir kodėl tos emancipacijos galėtų siekti, jeigu darbininkų klasė yra visiškai integruota į esamą santvarką?

Žymiausi Frankfurto mokyklos atstovai (Theodoras Adorno (1903–1969), Maxas Horkheimeris (1895–1973), Erichas Frommas (1900–1980), Herbertas Marcuse (1898–1979) ir kt.) daugiausiai rašė filosofijos ir estetikos klausimais, domėjosi ankstyvojo K. Marxo filosofinės antropologijos idėjomis (jo mokymu apie kūrybišką savirealizaciją kaip žmogaus rūšinę paskirtį, kuriai realizuotis neleidžia kapitalistinis susvetimėjimas), rūpinosi sujungti jas su Sigmundo Freudo psichoanalizės idėjomis, o marksistinės politinės ekonomijos ir sociologijos problematiką primiršo. Šią problematiką daugiausiai nagrinėjo autoriai, daugiau ar mažiau glaudžiai susiję su Levo Trockio (1879–1940) internacionalistinio komunizmo tradicija. Dauguma jų tam tikrais savo biografijos tarpsniais buvo susiję ir su trockizmu kaip tarptautiniu politiniu sąjūdžiu, kurio koordinacine forma tapo 1938 m. įkurtas IV Internacionalas. Būtent šių autorių darbuose randame daugiausia idėjų ir apie šalių, kurias valdė partijos, savo tikslu skelbiančios socializmo ar komunizmo statybą, santvarkos tikrąjį pobūdį bei raidos perspektyvas.

Pats L. Trockis apibūdino Sovietų Sąjungą kaip „išsigimusią darbininkų klasės vals-

tybę“ (Trotsky 1957 (1937)).² Tas „išsigimimas“ pasireiškia tuo, kad reali valdžia šioje šalyje priklausanti ne darbininkų klasei, bet biurokratijai – veikiančiai jos vardu; partinių, ūkinių, karinių vadovų sluoksniui, pasipildančiam kooptacijos būdu, įtraukiant į „kadrinių darbuotojų“ sąrašus (nomenklatūrą) pasižymėjusius eilinius partijos narius. Kad tokia valstybė virstų tikrai socialistine, reikalinga nauja revoliucija, kuri turi biurokratijos valdžią pakeisti demokratiškai pačių darbininkų vykdoma valdžia. Tikras socializmas – tai demokratinis socializmas, nors ta demokratija ypatinga, socialistinė: ji esanti skirta tik darbininkams ir jų organizacijoms. Ji nereiškianti laisvės veikti „buržuazinėms“ politinėms jėgoms ir jų atžvilgiu yra diktatūra.

Socialistinė demokratija reiškianti, pirma, demokratiją pačioje Komunistų partijoje – realų visų lygių vadovų renkamumą ir atskaitingumą, o ne iš anksto aukštesniosios vadovybės parinktų kandidatų patvirtinimą pareigose partijos susirinkimuose ir suvažiavimuose. Antra, ta demokratija reiškianti pačių darbininkų savivaldą įmonėse per įmonių vadovų rinkimus, atskaitingumą darbininkams ir darbininkų atstovų dalyvavimą priimant sprendimus. Prasidėjus Antrajam pasauliniam karui, L. Trockis tikėjosi, kad jis baigsis tuo, kuo taip ir nesibaigė Pirmasis pasaulinis karas – pasauline socialistine revoliucija, kurios dalis būsianti ir demokratinė revoliucija

Sovietų Sąjungoje, kuri nuvers J. Staliną ir grąžins į valdžią L. Trockį. Žinoma, ši socializmo demokratizacijos koncepcija nėra ištinkinama, nes neatsako į du svarbiausius klausimus: kas spęs, kuri politinė jėga yra „buržuazinė“, o kuri – ne, ir ką komunistams daryti, jeigu darbininkai balsuotų už būtent tokių jėgų atstovus?

L. Trockio prognozėms neišsipildžius, dalis trockistų tebelaukė pasaulinės revoliucijos arba bent „antrosios“, demokratinės revoliucijos Sovietų Sąjungoje bei Rytų ir Vidurio Europoje. Tokia buvo ortodoksinė L. Trockį pergyvenusio trockistinio IV Internacionalo vadovybės pozicija pirmais trimis pokario dešimtmečiais. Daugelis trockistų komunizmo žlugimą Sovietų Sąjungoje bei Rytų ir Vidurio Europoje suvokė būtent kaip „istorijos kerštą“ už K. Marxo įspėjimo, kad komunistinė revoliucija gali laimėti tik kaip pasaulinė revoliucija, nepaisymą (Callinicos 1991). Likusi lokaliniu reiškiniu, „tikro socializmo“ ji sukurti negali.

Dar L. Trockiui tebesant gyvam, kai kurie jo šalininkai pradėjo ginčyti jo ginamą SSRS kaip „deformuotos darbininkų klasės valstybės“ apibūdinimą. Trockizmo revizionistų požiūriu, J. Stalino inicijuota „socializmo vienoje šalyje“ statyba SSRS sukūrė santvarką, kuri priklauso kapitalistinei formacijai kaip jos ypatinga atmaina – valstybinis kapitalizmas. Nuo tradicinio – privačiasavininkiško –

² Ezoterinėse trockistų diskusijose daroma perskyra tarp „išsigimusių“ (*degenerated*) ir „deformuotos“ (*deformed*) darbininkų valstybės. „Išsigimusia“ vadinama SSRS, tuo pačiu pabrėžiant, kad ji kurį laiką (V.Lenino ir L.Trockio laikais) buvo „tikra“ darbininkų valstybė. „Deformuotomis“ darbininkų valstybėmis vadinami režimai Rytų ir Vidurio Europos šalyse, susikūrę Sovietų Sąjungos intervencijos pokario metais dėka.

kapitalizmo jis skiriasi tuo, kad gamybos priemonės yra ne individualioje, bet kolektyvinėje naujos išnaudotojų klasės, dažniausiai vadinamos „nomenklatūra“, sudarytos iš biurokratų-vadybininkų, nuosavybėje. „Nomenklatūra“ išnaudoja darbininkų klasę, pasisavindama darbininkų sukuriama pridėtinę vertę. Tai, kad darbininkų gyvenimo lygis „socialistinėmis“ save vadinančiose šalyse yra žemesnis už tą, kuris būdingas privačiasavininkiško kapitalizmo šalyse, rodo, kad jų išnaudojimo laipsnis, matuojamas „pridėtinio“ ir „būtinojo“ darbo laiko santykiu, valstybinio kapitalizmo šalyse esąs didesnis.

SSRS ir kitų komunistinių šalių, kaip „valstybinio kapitalizmo“, sampratą plėtojo Cyrilas L.R. James (1901–1989), Cornelius Castoriadis (1922–1997), teikęs pirmenybę „biurokratinio kapitalizmo“ terminui, ilgainiui tapęs antikomunistu ir sukūręs savo originalią socialinę teoriją; Tony Cliffas (1917–2000), o taip pat jau minėtas Alexas Callinicos (g. 1950). Nuodugniausiai ji išrutuliota Palestinoje, immigrantų sionistų šeimoje gimusio Tony Cliffo (tikroji pavardė – Ygaelis Glucksteinas) darbuose „Valstybinis kapitalizmas Rusijoje“ (1955 (1948)), „Rusija: marksistinė analizė“ (1964).³

T. Cliffas ir kiti SSRS santvarkos, kaip valstybinio kapitalizmo koncepcijos, šalininkai ypač pabrėžė tą aplinkybę, kad darbininkų santykiai su įmonių vadovais „realaus socializmo“ sąlygomis iš esmės nesiskyrė nuo tų, kuriuos stebime įmonėse, kurios veikia kapitalistinėse šalyse – ypač tada, kai joms vado-

vauja samdomi vadybininkai. Vadovai vykdo valdžią darbininkams, nebūdami jiems atskaitingi. Tad nei vienur, nei kitur nėra „gamybinės demokratijos“. Be jos nesą pagrindo vadinti SSRS ir panašias į ją šalis „darbininkų klasės valstybėmis“. Toks pavadinimas tiktu tik tokiu atveju, jeigu darbininkai savivaldos pagrindais būtų K. Marxo numatytos „proletariato diktatūros“ subjektai, o ne didelių ir mažų valdininkų vykdomos priežiūros ir kontrolės objektai.

„Valstybinio kapitalizmo“ sąvoką marksistai naudodavo ir anksčiau, bet ją taikydavo konkurencinėje rinkos aplinkoje veikiančioms valstybės nuosavybėje esančioms įmonėms. Jos taikymas J. Stalino laikų ir postalinės Sovietų Sąjungos įmonėms neatrodo logiškas, nes tos įmonės ne konkuravo rinkoje, bet vykdė centralizuotai sudarinėjamų planų užduotis. Ar galima kalbėti apie „kapitalizmą“, kai įmonių nebesieja rinkos santykiai, verčiantys jas konkuruoti dėl pirkėjų ir maksimizuoti pelną? Spręsdamas šį keblumą, T. Cliffas argumentavo, kad „kapitalistinė“ SSRS ekonomika daro tai, kad ji kaip viena gigantiška korporacija veikia kapitalistinės pasaulinės rinkos ir didvalstybių geopolitinės rinkos kontekste, kas priverčia jos vadovus veikti pagal tą pačią logiką, kuriai paklūsta didelės korporacijos vadovų (nesvarbu, ar jie yra samdyti vadybininkai, ar savininkai), veikiančių konkurencinės rinkos kontekste, veiksmi.

Atmetę ortodoksiškai trockistinę SSRS ir jos satelitų santvarkos prigimties sampratą,

³ Žr. taip pat: <http://www.marxists.org/archive/cliff/>. Žiūrėta 2007.02.16.

T. Cliffas ir kiti trockistai-revizionistai tebe-
manė, kad labiausiai tikėtina jos būsimo-
s tendencija yra darbininkų klasės revoliu-
cija, kuri įgyvendins realią darbininkų savi-
valdą įmonių rėmuose, o taip išlaisvins jos
ekonomiką nuo pajungimo ginklavimosi var-
žybų reikmėms, perorientuodama ją į varto-
jimo reikmenų gamybą. Darbininkų savival-
da, gamybinė demokratija leisianti įveikti su-
svetimėjimą, o gamybos nukreipimas į varto-
jimo reikmenų gamybą pagaliau užtikrinsias
darbininkams pragyvenimo lygį, kuris pra-
noksis tą, kuris jiems pasiekiamas privačia-
savininkiško kapitalizmo sąlygomis. Šiuo po-
žiūriu, laikyti SSRS ir jos klonų patirtį įro-
dymu, kad socialistinė santvarka yra nevy-
kusi, jokio pagrindo nėra, nes ten (ir niekur
kitur) socializmo (dar) nebuvo. Ta patirtis
įrodanti tik tiek, kad privačiasavininkiškas ka-
pitalizmas yra geresnė už valstybinį kapita-
lizmą santvarka.

Deja, T. Cliffas įtikinamai nepaaiškina,
kaipgi savivaldiems darbininkų kolektyvams
be rinkos santykių ir be diktatoriškus įgalio-
jimus turinčio „centro“ gali pavykti koordi-
nuoti savo gamybinę veiklą visos ekonomi-
kos mastu? Kaip ir kiti trockistai, „rinkos so-
cializmo“ idėją (kuri, tiesa, iš tikrųjų yra la-
bai problemiška) T. Cliffas atmetė kaip „de-
šinįjį nukrypimą“ ar revizionizmą, laikyda-
mas prekinius-piniginius santykius priešingus
socializmo ir komunizmo prigimčiai. Šiuo atžvilgiu, jis liko ištikimas pradinėms
K. Marxo idėjoms, kur komunizmas supran-
tamas visų pirma kaip prekinių-piniginių (rin-
kos) santykių panaikinimas (plg. Walicki
2005 (1995)).

Kitu atžvilgiu, jo supratimas apie darbi-
ninkų revoliucijos valstybinio kapitalizmo ša-
lyse uždavinius yra nenuoseklus: ką vis dėlto
daryti su K. Marxo teze, kad socialistinė re-
voliucija yra įmanoma tik kaip pasaulinė? Ar
jos tikrasis pirmasis uždavinys (kaip nurodė
dar L. Trockis) nėra „revoliucinis karas“ bei
„pasaulinės revoliucijos“ gaisro kurstymas, o
ne taikios ekonominės lenktynės su „priva-
čiasavininkišku“ kapitalizmu? Kokiu pagrindu
galima laukti, kad tos lenktynės „tikram“
socializmui seksis geriau, negu jos sekėsi sta-
lininiam „valstybiniam kapitalizmui“?

Vis dėlto SSRS ir kitų komunistinių šalių
santvarkos kaip valstybinio kapitalizmo kon-
cepcijai galima pripažinti bent jau tą privalu-
mą, kad jos šviesoje 1989–1991 m.m. poky-
čiai Rytų ir Centrinės Europos šalyse retros-
pektyviai (arba *ex post*) neatrodo netikėti ar
nepaaiškinami. Tie pokyčiai kritinio mark-
sisto akimis galėtų būti aprašyti kaip vienos
kapitalizmo atmainos transformacija į kitą,
kurios esmė yra kolektyvinės biurokratinės
nuosavybės pasidalijimas tarp viešpatavusio
sluoksniu narių, daugumoje atveju palydimas
perėjimu nuo autoritarinio politinio režimo
prie demokratinio. Ta transformacija, beje,
pripažįstama pažangia, nes darbininkai pri-
vačiasavininkiško kapitalizmo sąlygomis yra
išnaudojami mažiau, ir reiškia perėjimą prie
demokratijos (tegu ir netobulos, „buržua-
zinės“). Laikant visą įvykių raidą Rytų Eu-
ropoje nuo 1917 m. „nesėkminga“ socialis-
tine revoliucija, kurios lokalinis pobūdis nu-
lėmė neišvengiamą kapitalizmo restauraciją,
tokia 1989–1991 m.m. įvykių interpretacija
yra pakankamai logiška marksistinio pasau-

lėvaizdžio rėmuose. Tačiau vis dėlto trockistai revizionistai *ex ante* laukė ar tikėjosi visai ne to.

2. Komunizmas kaip totalitarizmas

Aptarta komunistinės revoliucijos padarinių analizė reprezentuoja eminę perspektyvą, kurioje tie padariniai analizuojami ir vertinami pačios marksistinės teorijos pobūdžiu. Neverta stebėtis, kad komunizmo žlugimą galima interpretuoti ne kaip marksistinės socialinės teorijos paneigimą, bet kaip jos patvirtinimą. Eschatologinių sektų pasekėjai, praėjus išpranašautai pasaulio pabaigos dienai, irgi randa būdų išsaugoti, o kartais – netgi ir sustiprinti savo tikėjimą. Save laikydami saujele išrinktųjų, žinančių kosmoso paslaptį, išoriniam stebėtojui, atmetančiam ar suspenduojančiam jų prielaidas, jie atrodo kaip būrelis keistuolių ar bepročių.

Kas gi buvo komunizmas (realiai egzistavusi visuomenės santvarka, kuri atsirado kaip mėginimo įgyvendinti Karlo Marxo komunizmo kaip beklasės visuomenės idėją padariny) išorinio stebėtojo (etiniu) požiūriu? Kai po Antrojo pasaulinio karo Sovietų Sąjunga tapo viena iš dviejų pasaulio supervalstybių, o joje prieškario metais susikūrusi socialinė santvarka su Sovietinės Armijos pagalba buvo įtvirtinta už jos sienų⁴, sudarydama jos „išorinę imperiją“, ji pagaliau tapo taip

pat ir Vakarų šalių akademinio mokslo analizės objektu. Būtent praktinis reikalas pažinti priešininką jau pačioje Šaltojo karo pradžioje paskatino JAV, o vėliau kitų Vakarų šalių universitetuose sukurti „regionų studijų“ (*area studies*) sistemą.⁵ Jos pagrindu susikūrė nauja akademinė disciplina – „sovietologija“, kurios specialistai užsiėmė ne vien Sovietų Sąjungos, bet ir kitų Rytų Europos šalių, kurių socialinė santvarka buvo pertvarkyta pagal sovietinį pavyzdį, tyrimais (Szanton 2004). Pirmuoju pokario dešimtmečiu sovietologinių tyrimų teorinis pagrindas buvo vadinamoji totalitarizmo koncepcija, kurios pamatinė – totalitarizmo – sąvoka yra sukonstruota, palyginimu išryškinant bendrus komunistinių ir fašistinių šalių (visų pirma hitlerinės Vokietijos) santvarkos bruožus (žr. Norkus 1993).

Į plačiąją akademinę apyvartą „totalitarizmo“ sąvoką įtraukė Hannah Arendt (1906–1975), kuri savo klasikiniame veikle *Totalitarizmo ištakos* (2001 (1951)) totalitarizmą apibrėžė kaip „valdymo formą, kurios esmė yra teroras ar kurios veikimo principas yra ideologinio mąstymo logiškumas“ (Arendt 2001 (1951); 474). Šie abu skiriamieji totalitarizmo kaip socialinės sistemos bruožai yra tarpusavyje susiję. Tokios sistemos atsiranda iš socialinių sąjūdžių, kurie siekia radikaliai pertvarkyti socialinę

⁴ Išimtyms buvo Albanija, Jugoslavija, o vėliau Kinija, Vietnamas, Kampučija bei Kuba, kur komunistinės santvarkos susikūrimo reikšmingiausias vaidmenį suvaidino vidinės priežastys. Todėl šios šalys tik trumpai priklausė ar visai nepriklausė Sovietų Sąjungos išorinei imperijai, o komunistiniai režimai išsiskyrė stipriau išreikštais nacionaliniais bruožais, skiriančiais juos nuo sovietinio prototipo.

⁵ Žr. *Atverkime socialinių mokslų gelmes. C. Gulbenkiano socialinių mokslų pertvarkymo komisijos pranešimas*. V.: Knygiai, 2002, p.43-45.

tikrovę, įgyvendindami tam tikrą utopiją: beklasės arba rasiškai grynios visuomenės viziją, kurioje gyventų „naujas žmogus“, kurio sukūrimą ar išugdymą totalitarinis sąjūdis laiko savo ilgalaike misija. Totalitarizmas yra ideokratinė visuomenė. Tikėjimas tam tikra utopine ideologija yra svarbiausia tokio sąjūdžio į valdžią iškeltos grupuotės ir ypač – totalitarinio diktatoriaus veiksmų varomoji jėga.

Kuo tos ideologijos programuojamo pertvarkymo užmojis radikalesnis, tuo platesnių sluoksnių pasipriešinimą jis sukelia. Šiam pasipriešinimui palaužti naudojamas masinis teroras. Masinis teroras (dažniausiai – genocido pavidalu) pats savaime nėra istoriškai naujas ar unikalus reiškinys. H. Arendt nuomone, totalitarinis teroras ypatingas, pirma, tuo, kad jį nukreipia ideologinės sistemos logika: jo taikiniai tampa ne tik realūs totalitarizmo priešininkai (planuojantys ir vykdančys tam tikrus prieš jį nukreiptus veiksmus), bet tam tikrų rasinių, etninių ir socialinių grupių atstovai (žydai, buožės), kuriuos priešais įpareigoja laikyti totalitarinio sąjūdžio ideologija. Todėl teroras vykdomas ir tada, kai jau niekas nebeišgali ar nebedrįsta totalitarinei valdžiai pasipriešinti, ir gali būti nukreiptas net prieš tuos, kurie jos ideologijai (pvz., žydus antisemitus, turinčius „žydiško kraujo“ nacius arba netinkamos socialinės kilmės kilmės komunistus). Antra, totalitarinis teroras taikomas ne tik totalitarinio sąjūdžio priešams, bet ir jo nariams kaip priemonė palaikyti jo monolitiškumą ir dinamizmą.

Trečias skiriamasis bruožas totalitarinio teroro bruožas yra organizuotas, industrinis

pobūdis. Jis nėra spontaniškai „iš apačios“ kylantys ir trumpai trukantys kolektyvinės prievartos afektiniai veiksmai. Jis yra valstybinis. Centrinė totalitarizmo institucija yra koncentracijos stovykla. Totalitarinė visuomenė – tai koncentracijos stovyklų visuomenė. Koncentracijos stovykla yra tas socialinis mikrokosmosas, kuriame jau įgyvendintas tas totalinės kontrolės ir nužmoginimo idealas, kurį totalitarinės valstybės vadovai siekia įgyvendinti visos visuomenės, o galiausiai – globaliniu mastu. H. Arendt priskiria totalitarizmui globalinio viešpatavimo siekį, susiedama jį su ideokratinio jo pobūdžiu: „totalitarizmo agresyvumas kyla ne iš valdžios geismo, ir jei jis siekia karštligiškai plėstis, daro šitai ne dėl ekspansijos ir ne dėl pelno, o tik dėl ideologinių priežasčių: jis siekia pasaulį padaryti nuoseklų ir įrodyti, kad jo superprasmė yra teisinga“ (Arendt 2001 (1951): 441). Ši H. Arendt pateikiama totalitarizmo charakteristika implikuoja, kad skirtinga ideologija besivadovaujantys totalitariniai sąjūdžiai yra tarpusavyje nesutaikomi priešai, pasmerkti žūtbūtei tarpusavio kovai.

Dėl savo ideokratinio pobūdžio totalitarizmas remiasi ne vien prievarta. Priešingai, ji stiprus tiek ir tol, kol jos skelbiama ideologija pajėgia mobilizuoti, išjudinti plačiąsias mases. Totalitarizmas neįsivaizduojamas ir be tokių masinės informacijos priemonių, kaip spauda, radijas, kinas, o vėliau – ir televizija. Kai kurios iš šių masinės informacijos priemonių atsirado ir buvo pradėtos plačiai naudoti būtent totalitarizmo iškilimo laikais. Naujų masinės informacijos priemonių (visų pirma, radijo ir kino) monopolija kartu su

dažnai kūrybišku ir išradingu jų panaudojimu buvo svarbi plačiųjų masių mobilizacijai. Savo ruožtu, būtent ši mobilizacija padarė tokiu veiksmingu totalitarinį terorą.

H. Arendt veikale totalitarizmas iškyla kaip specifiškai „modernus“ fenomenas, kas reiškia, kad totalitariniai sąjūdžiai gali atsirasti ir nugalėti tik šalyse, kurių ekonomika ir visuomenė yra „moderni“ sociologine prasme (industrinė ir urbanizuota). Didžioji H. Arendt veikalo dalis skirta analizei būtent tų socialinės atomizacijos procesų, kurie XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje Europos „klasines visuomenes“ pavertė imlia radikaliomis visuomenės pertvarkos idėjoms mase. Ji tęsia tą socialinės teorijos tradiciją, kurios ištakos siekia prancūzų istoriko ir sociologo Alexio de Tocqueville'io (1805–1859) išvalgą, ir kurio atstovai atkreipia dėmesį į senosios europietiškos hierarchinės socialinės tvarkos suirimo, tradicinių autoritetų (monarchijos, religijos) griūties pasekmių tamsiąją pusę, kurią nusako „masinės visuomenės“, „minios valdžios“, „populizmo“ pasekmę. Tiesioginėmis 20 amžiaus totalitarizmo ištakomis ji laiko 19–20 amžių sandūros Europos imperializmą bei antisemitizmą, o prototipiniu atveju – nacistinę Vokietiją.

Ši „masinės visuomenės“, kaip „vieniųjų“, „atomizuotų“ individų minios, su kuria virš jos iškilusi valdžia gali elgtis kaip tinkama, vizija yra impresionistiška ir sociologiškai navioka. Kas dar svarbiau ši totalitarizmo kaip išsigimusios modernybės samprata susiduria su keblumais, taikant ją Sovietų Sąjungai. Iki-revoliucinė ir porevoliucinė Rusija nebuvo industrinė šalis su „atomizuotomis masėmis“.

Didžiąją jos gyventojų dalį sudarė į kaimo bendruomenes susivieniję neraštingi valstiečiai. Komunistinė ideologija jiems buvo svetima. Komunistinė santvarka Rusijoje neatsirado kaip masinio totalitarinio sąjūdžio produktas. Masinės paramos bolševikai Rusijoje neturėjo. Jie buvo siaura sekta, kuri atėjo į valdžią valstybės perversmo būdu ir sugebėjo ją išlaikyti savo „organizacinio ginklo“ (lenininės „naujo tipo“ partijos) dėka. Tuo tarpu Vokietijoje nacistus į valdžią tikrai iškėlė platus totalitarinis sąjūdis. Nors A. Hitlerio nacionalsocialistų partija paskutiniuose laisvuose rinkimuose į Vokietijos reichstagą ir nesurinko absoliučios daugumos (jie laimėjo „tik“ 43% rinkėjų balsų), prieškario metų nacių režimo ekonominiai pasiekimai bei užsienio politikos laimėjimai (iki 1939 m.) plačiųjų masių paramos nacistų valdžiai tikrai nesumažino.

Daugelio Holokausto istorikų teigimu, naikinama anti-semitinė nacistų politika, kuri buvo pirmas žingsnis kuriant rasiškai gryną „arijų“ visuomenę, atitiko plačiųjų vokiečių masių lūkesčius ir didino valdžios bei gyventojų sanglaudą (Goldhagen 1996). Tuo tarpu Sovietų Sąjungoje nuo kolektyvizacijos itin skaudžiai nukentėję valstiečiai sudarė gyventojų daugumą, ir todėl galima abejoti, ar iki Antrojo pasaulinio karo (tiksliau, vadinamojo „Didžiojo Tėvynės karo“) metų, kai kuri laiką pavojuje buvo atsidūręs Rusijos kaip valstybės išlikimas, komunistų valdžiai nebuvo priešiška didžioji šalies gyventojų dauguma.

Mėgindama vis dėlto pritaikyti savąją totalitarizmo ištakų koncepciją Rusijai,

H. Arendt totalitarizmo pradžią šioje šalyje sieja ne su 1917 m. Spalio perversmu, bet su 1929 m. J. Stalino pradėta kolektyvizacija, kuri ir pavertė Sovietų Sąjungos gyventojus „atomizuotomis masėmis“. Tokiu būdu, ji stengiasi atskirti V.Leniną nuo J. Stalino, o stalinizmą – nuo leninizmo kaip tam tikros marksizmo interpretacijos. Toks leninizmo ir stalinizmo atskyrimas nėra pagrįstas. Sovietinės santvarkos embrionas buvo būtent V. Lenino sukurta „naujo tipo“ partija, ir jau pilietinio karo metais susiformavo būdingi jai iki pat žlugimo institucinės struktūros bei praktikos bruožai: paraleli valstybės organų ir jų veiklą kontroliuojančių partijos organizacijų hierarchija, masinis teroras, siekis vykdyti visų visuomenės gyvenimo sričių kontrolę.

J. Stalino „išplėstinės socializmo statybos“ (nuo 1929 m.) pirmtakas buvo karinio komunizmo politika pilietinio karo metais, kuria buvo mėginama įgyvendinti visuomenės be prekių mainų idealą. Šios politikos atsisakymas, keliems metams pereinant prie vadinamosios „naujosios ekonominės politikos“ (privачios ekonominės veiklos legalizavimas) buvo priverstinis taktinis žingsnis, kurį pats V.I. Leninas laikė tik „laikinu atsitraukimu“ siekiant išlaikyti valdžią. Sovietinė santvarka buvo ne stalininė, bet lenininė, o J. Stalinas teisėtai laikė save V. I. Lenino reikalo tęsėju ir įgyvendintoju.

Priėmus totalitarizmo kaip perversyvios ar patologiškos modernybės sampratą, nebūtų pagrindo kvalifikuoti kaip „totalitarinę“ Kiniją Mao Tse Tungo valdymo metais, nes ji tuo metu tebebuvo agrarinė ir kaimiška vi-

suomenė. Toks apibūdinimas netiktų ir daugeliui kitų mažesnių komunistinių šalių. Taip pat – ir Pol Poto Kampučijai (1975–1979). Jos vadovai vykdė ne būdingą kitoms komunistinėms šalims pagreitintos industrializacijos, bet atvirkščiai, deindustrializacijos ir deurbanizacijose politiką. Kita vertus, ideokratinis bei teroristinis šių režimų pobūdis yra ne mažiau ryškus, kaip sovietinės Rusijos bei nacistinės Vokietijos atveju.

Jeigu, H. Arendt pavyzdžiu, svarbiausiu totalitarizmo požymiu laikysime masinį terorą, tai šiais chronologiniais rėmais turime apriboti ir paties totalitarinio režimo egzistavimo šiose šalyse laikotarpį. Jeigu tokiu laikysime mažų mažiausiai pačios komunistų partijos narių „gyvą“ tikėjimą komunizmo idėjomis, tai jį reikėtų pratęsti iki 1956 metų, kai XX-ame Sovietų Sąjungos Komunistų Partijos (SSKP) suvažiavime tuometinis jos vadovas Nikita Chruščiovas perskaitė Stalino „asmenybės kultą“ demaskuojantį pranešimą, o visą „socializmo stovyklą“ sukretė 1956 m. sukilimas Vengrijoje. Galutinai tas tikėjimas mirė 7-jame dešimtmetyje, kai žlugo paties N. Chruščiovo paskelbta „išplėstinės komunizmo statybos“ programa, kurioje buvo pažadėta K. Marxo numatytą komunistinę visuomenę baigti kurti iki 1980 m.

Kadangi totalitarizmo sąvoka yra idealus tipas, pakitusią socialinę tikrovę galima įsprausti į jį įsprausti, kvalifikuojant „totalitarizmo“ sąvoką vis naujais būdvardžiais arba kvalifikuojant ją kaip posttotalitarinę. Tačiau pačius šiuos pokyčius totalitarizmo koncepcijos rėmuose galima kvalifikuoti tik kaip palaipsnį, lėtą totalitarizmo „nuosmukį“ (*de-*

ca)“ arba „išsigimimą“ (*degeneration*), bet nėra įmanoma pasakyti, kuo gi tas nuosmukis pasibaigs, į ką gi totalitarizmas „išsigims“. Tas komunistinių šalių socialinės tikrovės vaizdas, kurį pateikia totalitarizmo teorijos, yra statiškas ir nenumato galimybes, kad ta tikrovė galėtų iš vidaus pasikeisti pozityvia (liberalių ir demokratinių vertybių prasme) kryptimi.

Sovietų Sąjungos lyginimas su nacistine Vokietija buvo galingas ideologinis ginklas Šaltajame kare. Kas galėjo SSRS, pretendavusios į žmonijos išgelbėjimo nuo nacistinio siaubo nuopelną, įgelti skaudžiau už tezę, kad komunizmas ir nacionalsocializmas – tai du broliai dvyniai? Tačiau toks sugretinimas pačiu metu nuteikė itin pesimistiškai žvelgti į komunizmo savaiminio žlugimo galimybę. Nacistinis režimas buvo sutriuškintas tik ginklo jėga, o vokiečių kariuomenė bei dauguma Vokietijos gyventojų iki pat paskutiniųjų jo gyvavimo savaičių liko jam lojalūs. Darant prielaidas, kad socialinis totalitarinio režimo pagrindas yra „atomizuota masė“, slaptoji policija yra visagalė, ir nėra laisvų nuo valstybės kontrolės visuomenės gyvenimo sferų, nebuvo įmanoma atsakyti į klausimą, kas tokioje visuomenėje galėtų tapti socialine atrama politinei opozicijai ir kaip tokia opozicija galėtų įgyti pakankamai galios šiam režimui nuversti.

Beliko laikyti tam tikros šalies patekimą komunistų valdžion negrįžtamu procesu, o tokių režimų nuvertimo viltis sieti (vėlgi nacistinės Vokietijos atveju pavyzdžiu) su jų sutriuškinimu kare. Tačiau karas nustojo atrodyti priimtina priemone išspręsti „laisvojo pa-

saulio“ ir totalitarizmo konfliktą po to, kai Sovietų Sąjunga pasigamino branduolinį ginklą. Buvo autorių, kurie permainų komunistinėse šalyse viltis siejo su įpėdinystės krize. J. Stalino mirties metais jie numatė pilietinį karą, kurį sukels susipešę dėl valdžios jo įpėdiniai, besiremiantys skirtingomis „jėgos struktūromis“ (Rostow 1953). Kai šie lūkesčiai neišsipildė, sovietologai ėmė ieškoti naujų sociologinių idėjų postalininių sovietinio bloko šalių socialinei tikrovei konceptualizuoti ir aiškinti.

7-ame dešimtmetyje totalitarizmo teorijos šalininkai sovietologijoje jau sudarė mažumą, kuriai priklausė tie tyrinėtojai, kurie teigė, kad permainos, prasidėjusios komunistinėse šalyse po J. Stalino mirties, yra tik tariamos, kad totalitarinis režimas nėra pajėgus reformuotis iš vidaus, o jeigu permainos vis dėlto vyksta, tai yra pasmerktos žlugti dėl jo „totalitarinės esmės“. Tuo metu, kai jų oponentai teigė, kad vyksta palaipsnė sovietinio režimo transformacija Vakarų šalyse egzistuojančios socialinės santvarkos linkme („konvergencija“), totalitarizmo teorijos šalininkai teigė, kad jis tebėra „suakmenėjęs“ ir geriausiu atveju „smunkantis“ bei „išsigimsantis“ totalitarizmas.

Totalitarizmo teorijos šalininkų sovietologijoje dar labiau sumažėjo, 7-jo dešimtmečio pabaigoje Sovietų Sąjungos ir Vakarų šalių santykiuose prasidėjus vadinamajam „tarptautinės įtampos mažinimo laikotarpiui“, kurio kulminacija buvo „Helsinkio susitarimu“ pasirašymas 1975–aisiais. Tuo metu ši teorija buvo tapusi taip pat ir „politiškai nekorektiška“. Jai ištikimi liko tik tie politi-

kai ir sovietologai, kurie kritikavo „tarptautinės įtampos mažinimo politiką“. Ji nustojo tokia būti, kai ši politika žlugo po Sovietų Sąjungos invazijos į Afganistaną (1979 m.), tačiau sovietologų daugumos nuomonė apie ją nepasikeitė.

Tuo pačiu laikotarpiu ši teorija iš etinės (išorinių stebėtojų mokslininkų Vakarų šalyse) teorijos ėmė transformuotis į eminę pačių komunistinių šalių gyventojų teoriją, tapdama disidentinio sąjūdžio idėjinio ginklu. Ilgainiui ji išiskverbė ir į platesnių gyventojų sluoksnių sąmonę: sąvoka „totalitarizmas“ tapo alternatyviu oficialiajai ideologijai, kuri skelbė komunistų partijų valdomas visuomenes „socialistinėmis“, išgyvenamos socialinės tikrovės apibūdinimu. Savo populiarumo apogėjų totalitarizmo koncepcija pasiekė komunistinio režimo žlugimo metais, kai ji pavirto komunistinių bei pokomunistinių šalių „liaudies sociologija“, bendru plačiųjų masių tikėjimu apie besibaigiančio istorijos periodo pobūdį. Bene didžiausio tos teorijos triumfo valanda atėjo, kai šią sąvoką ėmė naudoti ir buvę komunistų partijos vadovai (įskaitant ir atsakingus už ideologiją Centro Komitetų sekretorius), apmąstydami netolimos praeities pamokas.

Komunizmo žlugimą Sovietų Sąjungoje bei Vidurio Europoje šios totalitarizmo teorijos veteranai suvokė kaip šios teorijos patvirtinimą. Tačiau tokia šio įvykio interpretacija įtikina tik šiek tiek daugiau už trockistų

įsitikinimą, kad tas žlugimas buvo tik dar vienas K. Marxo istorinio materializmo patvirtinimas.⁶ Jeigu tam tikras politinis režimas yra totalitarinis, tai jame pagal apibrėžimą negali būti jokios opozicijos, nes totalitarizmas todėl ir yra totalitarizmas, kad jis tučtuoju sunaikina ne tik realią, bet tik įsivaizduojamą opoziciją. Tačiau jeigu politinis režimas yra toks, kad jame egzistuoja nors ir persekiojama, bet nesunaikinama opozicinė mažuma, tai ar tas režimas tikrai tebėra totalitarinis? Kitaip sakant, disidentinio sąjūdžio vartota savojo priešininko kaip „totalitarizmo“ koncepcija negali paaiškinti savęs paties, t. y. disidentinio sąjūdžio atsiradimo, išlikimo ir pergalės galimybės.

Totalitarizmo teorijos šalininkai savo oponentus kaltina tuo, kad jie nesugebėjo numatyti komunistinio režimo žlugimo, bei šaiposi iš daugelio sovietologų Michailo Gorbačiovo pertvarkos metais skelbtų prognozių, kad tos reformos „pasiseks“, transformuodamos totalitarinę (ar jau vis dėlto posttotalitarinę komunizmą) į rinkos ekonomiką bei liberaliąją demokratiją palaiapsnių reformų keliu. Totalitarizmo sąvoka plačiai naudojama istoriniuose veikaluose, skirtuose Sovietų Sąjungos ir jos klonų istorijai. Tad galima kalbėti apie tam tikrą šios teorijos renesansą ar formą, vadinamą „neototalitaristinės“ teorijos vardu (Conquest 1993; Malia 1994; žr. taip pat Müller 2001; Siegel 1998). Tačiau negalima pripažinti, kad totalitarizmo teori-

⁶ „Šiek tiek daugiau“ todėl, kad pamažu plintęs tikėjimas totalitarizmo teorija buvo viena iš komunizmą ardžiusių ir griovusių jėgų, tuo tarpu marksizmas (netgi jo kritinė versija) komunistų sukurtą santvarką veikiau stabilizavo.

jos šalininkai dramatiškų 1989–1991 m.m. įvykių išvakarėse buvo daug įžvalgesni. Skeptiškai vertindami Michailo Gorbačiovo pertvarkos šansus sustabdyti totalitarizmo nuosmukį, jie tuo pačiu metu nesitikėjo, kad ta pertvarka gali baigtis greitu ir beveik bekrauju „totalitarizmu“ jų vadintos socialinės santvarkos išnykimu. Jie laukė ilgos agonijos bei smurtinių sukrėtimų (plg. Malia („Z“) 1990).

Tyrinėtojai, skelbiantys 1989–1991 m.m. įvykius totalitarizmo teorijos triumfu, nelabai mėgsta prisiminti, kad daugelis jų kiek anksčiau dėjo visas pastangas įtikinti plačiąją opiniją, kad sovietinė „blogio imperija“ esanti kaip niekada anksčiau pavojinga „laisvajam pasauliui“. Realiausiomis „degeneruojančio totalitarizmo“ ateities perspektyvomis jie laikė ne jo evoliucinę ar revoliucinę transformaciją į liberaliąją demokratiją, bet arba nepibrėžtai ilgą jo konservaciją, lydimą tolimesnės išorinės ekspansijos, arba grįžimą prie stalinistinio teroro. Iš tikrųjų toks scenarijus buvo labai tikėtinas totalitarizmo koncepcijos vidinės logikos požiūriu. Dar Z. Brzezinski teigė, kad „valymo poreikis nesumažės didėjant totalitarinio režimo stabilumui. <...> Visuomet reikės priemonių pašalinti sąstingį ir korupciją“ (Brzezinski 1956: 170).

Šie žodžiai išreiškia institucionalistinio totalitarizmo koncepcijos varianto įžvalgą (žr. taip pat: Friedrich and Brzezinski 1956), kad prieš patį valdantįjį elitą nukreiptas teroras yra būtina totalitarizmo gyvybingumo ir dinamiškumo sąlyga, atlikdamas totalitarinio režimo kontekste tą pačią funkciją, kurią demokratijos sąlygose atlieka rinkimai. Tai yra valdančiojo elito cirkuliacijos užtikrinimas.

Liberaliosios demokratijos sąlygomis rinkimai yra būdas pašalinti iš valdžios korumpuotus arba nekompetentingus vadovus. Totalitarizmo sąlygomis tokią cirkuliaciją užtikrina periodiškai pasikartojantys „valymai“ ir teroras. Jeigu jie ilgesniam laikui sustoja, tai elitas – o kartu ir visa sistema – pradeda pūti ir griūti.

Laikant Sovietų Sąjungoje ir jos satelitinėse valstybėse egzistavusį režimą totalitariniu, buvo logiška laukti (ir nuogaštauti), kad jis, reaguodamas į naujus tarptautinės politikos iššūkius, tuoj vėl pademonstruos savo tikrąją teroristinę esmę, kurios nenorį matyti tie sovietologai, kurie teigė, kad sovietinis režimas palaipsniui transformuojasi į švelnesnę ir humaniškesnę socialinę sistemą. Kai kurie stebėtojai, žvelgiantys Sovietų Sąjungos tikrovę per totalitarizmo teorijos prizmę, buvo linkę interpretuoti trumpo buvusio KGB vadovo Jurijaus Andropovo valdymo (1982–1984) laikotarpio įvykius. Stebėdami tokius to meto tarptautinės politikos reiškinius, kaip SSRS ir Kubos parama kairiesiems revoliuciniams judėjimams Centrinėje Amerikoje, Afganistano okupacija, totalitarizmo teorija besivadovaujantys Vakarų analitikai skambino pavojaus varpais, kad Maskva rengiasi pasinaudoti tikru ar tariamu JAV atsilikimu ginklavimosi varžybose, greitu ir pergalingu pasauliniu karu mėgindama pasiekti komunistinės ideologijos nubrėžtų tikslų (žr., pvz., Besanėon 1978 (1976); Bialer 1986; Castoriadis 1981; Luttwak 1983).

Totalitarizmo teorijos puikiai parodo, kuo blogi ir atgrasūs buvo nacistinis bei komunistiniai režimai. Jos pateikia daug ir įdomių

ižvalgų apie jų istorines, idėjines ir kitokias ištakas. Tačiau šių režimų kaitos analizei totalitarizmo teorijos nepateikė tinkamų įrankių, nes jos leido pokyčius komunistinėje šalyje traktuoti tik kaip dalinį ir gal būt tik laikiną nutolinimą nuo idealaus totalitarizmo tipo. Jos negalėjo atsakyti į klausimą, kuo ir kada šis procesas baigsis, o po komunizmo žlugimo vertė itin pesimistiškai žvelgti į kapitalizmo bei demokratijos perspektyvas pokomunistinėse šalyse: likianti tik griuvusių ar šiukšlių (*rubble*) krūva (Malia 1990).

Iš tikrųjų, laikant sovietinį režimą totalitariniu, o pačiam totalitariniam režimui priskiriant totalinės socialinio gyvenimo kontrolės galią, keblu buvo išvengti išvados, kad tas režimas „sugadino žmones“, išugdė *homo sovieticus* – žmogaus, nesugebančio gyventi ir veikti rinkos ekonomikos bei liberalios demokratijos sąlygomis, tipą. Vėlgi ne nuostabu, kad tarp „neototalitaristų“ daugiau sia buvo tokių, kurie skeptiškai žiūrėjo į liberaliųjų demokratinių reformų perspektyvas Rusijoje ir nuogaštavo, kad jos baigsis totalitarinio režimo (tik šįkart dešiniojo) atkūrimu (plg. Yanov 1995).

Pati M. Gorbačiovo pertvarka šios teorijos siūlomo komunistinių šalių socialinės tikrovės modelio šviesoje buvo nelauktas, netikėtas ir neįtikėtinas reiškinys. Kaip gali totalitariniame režime gali atsirasti totalitarinis diktatorius, sėkmingai tą totalitarinį režimą demontuojantis? Kaip gali neva totalinės priežiūros, visuotinės kontrolės bei jos neva sukeltos dorovinės degradacijos aplinkoje atsirasti politinės jėgos, sugebančios tą totalitarinę sistemą per labai trumpą laiką sugriauti?

Totalitarizmo koncepcijos nutapytas sovietinės visuomenės bei jos klonų Rytų Europos šalyse paveikslas yra toks juodas ir vienalytis, kad tokių gausių ir stiprių šviesos ir gėrio jėgų atsiradimas iš jos gelmių atrodo kaip koks stebuklas arba verčia įtarti, kad tų jėgų spinduliuojama šviesa ir gėris yra netikri.

3. Modernizacijos teorija kaip alternatyva marksistinei „atsilikimo problemos“ analizei

Kai po Antrojo pasaulinio karo Afrikoje ir Azijoje įsibėgėjo dekolonizacijos procesai, kovos dėl įtakos naujai susikūrusioms arba atgavusioms nepriklausomybę „atsilikusioms“ šalims tapo vienu iš Šaltojo karo frontų. Pačiose šiose šalyse išryškėjo takoskyra tarp politinių jėgų, kurios orientavosi į Vakarų, ir tų, kurios vystymosi politikos pavyzdžių bei pagalbos ieškojo komunistinėse šalyse (tik 8-jame dešimtmetyje islamo civilizacijos šalyse iškilo trečioji – fundamentalistinė – alternatyva). Žvelgiant iš totalitarizmo teorijos perspektyvos, nuo tos kovos baigties priklausė, ar tos šalys taps liberaliomis demokratijomis, ar taps totalitarinėmis. Tos marksistinės socialinės teorijos versijos, kuri buvo komunistinių šalių oficialioji ideologija (marksizmas-leninizmas), požiūriu, nuo kovos baigties priklausė, ar tos šalys taps „kapitalistinėmis“, ar „socializmo šalių“ padedamos (beveik stebuklingu būdu) „peršoks“ kapitalizmą kaip socialinės evoliucijos pakopą, sukurdamos „socializmą“.

Marksistinė-lenininė analizė teigė, kad pagrindinės vystymosi kliūtys yra „feodaliniai“, „pusiau feodaliniai“ ar netgi vis dar „pirmykš-

čiai bendruomeniniai“ gamybiniai (nuosavybės gamybos priemonėms) santykiai bei politinė ir ekonominė priklausomybė nuo išsivysčiusių kapitalistinių šalių. Ji nurodė įvesti „revoliucinę-demokratinę“ diktatūrą, sutelkiant diktatorišką valdžią monolitiškai organizuotos revoliucionierių partijos rankose, ir panaudoti ją privačių gamybos priemonių savininkų ekspropriacijai. Tokiu būdu perėję valstybės žinion ekonominiai išteklių turėtojai būti koncentruojami forsuočiai industrializacijai, pasiremiant Sovietų Sąjungos ir jos sąjungininkių patirtimi ir pagalba.

Modernizacijos teoriją JAV sociologai išplėtojo kaip alternatyvą šiai marksistinei atsilikimo priežasčių analizei. Ji siekė atsakyti į klausimus, kas „trečiojo pasaulio“ šalyse stabdo ekonomikos augimą, blokuoja politinio gyvenimo demokratizaciją (kurios komunistai nelaiko savaimine vertybe), trukdo efektyviai panaudoti išsivysčiusių šalių paramą, analizę ir suformuluoti atitinkamus politikos pasiūlymus. Kaip ir jos konkurentė – marksistinė-lenininė teorija – ji buvo aktyvistiška, instrumentalistiška ir futuristiška. Ji siekė būti socialinės inžinerijos teoriniu pagrindu. Jos pasiūlymai irgi buvo tam tikra „socialinės inžinerijos“ priemonių sistema, tik (skirtingai) nuo marksistinės, ta inžinerija turėjo būti ne utopinė ir holistinė, bet palaipsniū ar nuosekli (*peacemeal*) (Popper 1992 (1944-45)).

Totalitarizmo teorija ir modernizacijos teorija buvo tos dvi teorijos, kurios buvo po Antrojo pasaulinio karo JAV universitetuose įkurtuose regionų studijų centruose atliekamų tyrimų teorinis pagrindas. Totalitarizmo teorija iš pradžių dominavo tuose „regionų

studijų“ centruose, kurių objektas buvo komunistų jau valdomos šalys. Modernizacijos teorija vadovavosi tyrinėtojais, kurie gilinosi į socialines ir ekonomines problemas tų besivystančių šalių, kurios buvo potencialus komunistinės ekspansijos objektas, tačiau galėjo būti „išgelbėtos“, laiku suteikus joms „laisvojo pasaulio“ šalių pagalbą, kurios dėka jos galėtų pagreitintai praeiti tą kelią, kurį Vakarų šalys nuėjo, iš „tradicinių“ visuomenių virsdamos moderniomis.

Modernizacijos teorija buvo originalus, nors ir eklektiškas amerikietiškos sociologinės minties produktas, dėl kurio amorfiškumo jai gal net geriau tiktų ne „teorijos“, bet „modernizacijos diskurso“ ar viso labo „didžiojo pasakojimo“ arba „metanaratyvo“ (Lyotard 1993 (1979) pavadinimas. Tačiau būtent tas amorfiškumas tapo vienu jos gyvybingumo bei ilgaamžiškumo veiksniais (Knöbl 2001). Modernizacijos teorijos pagrindas yra didžiojo amerikiečių sociologijos teoretiko Talcotto Parsonso (1902–1979) atlikta klasikinės sociologijos tradicijos sintezė (Parsons 1968 (1937); 1951 ir kt.). Šioje sintezėje T. Parsonsas „bendruomenės“ ir „visuomenės“ (*Gemeinschaft* ir *Gesellschaft*; Ferdinandas Tönniesas), „mechaninio“ ir „organinio solidarumo“ (Emilis Durkheimas), „instrumentiškai arba vertybiškai racionalaus“ ir „tradicinio veiksmo“ (Maxas Weberis) bei kitas antitezes, perimtas iš klasikinių sociologinių teorijų, interpretavo kaip universalių socialinio veiksmo orientacijų aprašymus, išskirdamas penkis (vėliau keturias) taip vadinamų „pavyzdžio kintamuosius“ (*pattern variables*), kurių kiekvienas gali turėti du įver-

čius: partikuliarizmas-universalizmas, difuziškumas-specifiškumas, priskyrimas-pasiekimas, afektyvumas – instrumentinė orientacija, kolektyvizmas – individualizmas.

Marionas Levy (1963 (1952) šias sąvokas panaudojo dichotominei visuomenių klasifikacijai (kurioje jos skirstomos į „tradicines“ ir „modernias“), pirmąsias apibūdinamas pirmaisiais T. Parsonso „pavyzdžio kintamųjų“ įvėrčiais, o antrąsias – antraisiais.⁷ Tai reiškia, kad modernios visuomenės yra universalistinės, individualistinės, jų nariai yra specifiškai ir instrumentiškai racionaliai orientuoti, o jų padėtis priklauso nuo individualių pasiekimų. Tradicinės visuomenės yra partikuliaristinės, kolektyvistinės, jų nariai yra difuziškai ir afektyviai orientuoti, o jų padėtis priklauso nuo įgimto statuso.

Šią abstrakčią teorinę „tradicinių“ ir „modernių“ visuomenių charakteristiką jis ir kiti modernizacijos teoretikai sukonkretino, laisvai ir eklektiškai pasitelkdami kitas idėjas iš klasikinės sociologijos arsenalo. Modernios visuomenės buvo apibūdinamos kaip „industrinės“, tradicinės – kaip „karinės“ arba „agrarinės“ (pagal A. Comte'ą ir H. Spencerį); tradicinės – kaip kaimiškos, modernios – kaip miestietiškos (pagal Robertą Redfieldą); tradicinės – kaip religinės, modernios – kaip „sekuliarios“ arba pasaulietinės. Daugelis teoretikų „modernios“ visuomenės charakteristiką dar labiau sukonkretino, apibrėždami

ją kaip liberalią demokratinę (Lipset 1988 (1959)) bei masinio vartojimo visuomenę (Rostow 1971 (1960)).⁸ Dar kiti šią makrosociologinę modernių visuomenių bruožą papildė mikrosociologine, konstruodami ypatingą socialinį-psichologinį asmenybės tipą ((McClelland 1961; Lerner 1965 (1958), Inkeles and Smith 1974). Tas asmenybės tipas išsiskiria individualizmu, „mobilumu“, stipria motyvacija iškilti arba pasiekti (*achievement motive*), empatija, vartotojiškumu ir pan.

Kai kurie modernizacijos teoretikai (Lerner 1965 (1958), Pye 1963), dar iki šią idėją vėliau intensyviai eksploatavusių nacionalizmo tyrinėtojų (Anderson 1999 (1983), Gellner 1996 (1983)), itin pabrėžė masinės komunikacijos priemonių reikšmę modernizacijoje. Tik jos leidžia sukurti tautas ar „nacias“ – translokalines („išsivaizduojamas“) bendruomenes žmonių, kurie gyvena ne vien vietiniais interesais. Modernizacijos tyrinėtojai tikėjosi, kad modernizacijos procesus „atsilikusiose šalyse“ paspartins naujų komunikacijos priemonių – radijo ir televizijos atsiradimas, kuris leis „modernioms“ (vakarietiškomis) idėjoms bei patrauklaus („modernaus“) gyvenimo vaizdams pasiekti plačias mases ir jas „mobilizuoti“ ar „išjudinti“. Taip didės „modernių“ žmonių, trokštančių kitokio gyvenimo, skaičius. Juos nuo „parapiniais“ interesais gyvenančių „tradicionalistų“ esą ir galima atskirti pagal tai, kad jie im-

⁷ Pats Parsonsas savąją modernizacijos teorijos versiją pateikė kiek vėliau (Parsons 1964; 1966; 1971).

⁸ Tiesa, taip daro ne visi – ne vien dėl keblumų, susijusių su taip vadinamų „komunistinių“ visuomenių tipologine charakteristika (apie tai žr. kitą skirsnį), bet ir tų, kurie iškyla, aiškinant XX a. Italijos, Japonijos ir ypač Vokietijos istorijos vingius. Keblu neigti, kad nacionalsocialistinė Vokietija nebuvo moderni šalis, o Holokaustą traktuoti kaip istorinį atsitiktinumą, kurį sociologinė modernybės analizė galėtų ignoruoti.

lūs žiniasklaidos skleidžiamai informacijai, yra panirę į „visos šalies“ rūpesčius (kuriuos vėliau postmodernieji teoretikai pavadins „virtualiąja realybe“).

Tokių „naujų žmonių“, savo aktyvumu išsklaidančių tradicionalistinių snaudulį, atsiradimą modernizacijos teoretikai siejo su kultūrine revoliucija – pokyčiais „tradicinėje“ kultūroje, sukeltais „modernių“ (t. y. vakarietiškos kilmės) idėjų įsiskverbimu į žmonių protus. Ji pasireiškia „tradicinės“ kultūros, „tradicinės“ moralės (visų pirma lyčių santykiuose), „tradicinio“ gyvenimo būdo kritika ir atmetimu. Kultūrinė modernizacija sukuria prielaidas ekonominei, politinei ir socialinei modernizacijai. Ekonominė modernizacija – tai industrializacija, marketizacija ir komercializacija; politinė – privačios ir viešosios sferos atsiskyrimas, profesionalaus ir pajėgaus valstybės administracinio aparato (tokio, kokį vaizduoja M. Weberio biurokratijos „idealus tipas“) sukūrimas ir demokratizacija; socialinė – urbanizacija ir stiprios „vidurinėsios klasės“ susiformavimas. Nenorėdami įsivelti į ginčą tarp „istorinio idealizmo“ ir „istorinio materializmo“, modernizacijos teoretikai dažniausiai vengia kelti apibrėžtus priežastinius teiginius apie šių procesų seką laike bei priežastinį ryšį, apsiribodami teze apie jų tarpusavio „funkcinę“ priklausomybę bei „apipusį“ sąlygotumą (Knöbl 2001; 203–218).

4. Komunizmas kaip modernizacijos kelias ir neišbaigta modernybė

Po J. Stalino mirties, kiek atslūgus Šaltojo karo įtampai, o Sovietų Sąjungos tikrovei

kiek nutolus nuo totalitarizmo teorijos pateikto vaizdo, vis daugiau sovietologų pradėjo remtis idėja, kad komunizmui aiškinti atskiros teorijos, kuri jį vaizduoja kaip tam tikrą egzotišką socialinę patologiją, nereikia, nes jį galima paaiškinti pačios modernizacijos teorijos rėmuose. Pamatinės reikšmės faktai tokiu modernizacijos interpretacijai jos šalininkai laiko būtent tą aplinkybę, kuri yra pati didžiausia anomalija pirminei paties K. Marxo teorijai.

K. Marxas numatė „socialistinę revoliuciją“ labiausiai ekonomiškai išsivysčiusiose šalyse. Tarp komunistų valdomų šalių buvo ir tokių, kurios komunistinio režimo įvedimo išvakarėse buvo pasiekusios išsivystymo lygį, kuriam būdingi modernios visuomenės bruožai, nurodomi įvairiose modernizacijos teorijos versijose. Tai Čekoslovakija (tiksliau, jos vakarinė dalis – Čekija), Rytų Vokietija, kai kurie Lenkijos rajonai, o su tam tikromis išlygomis – ir Latvija. Tačiau į visas šias šalis komunistiniai režimai buvo atnešti ant sovietinės kariuomenės durtuvų, o visos tos šalys, kuriose vietiniai komunistai valdžią paėmė ir išlaikė savo jėgomis (Rusija, Kinija, Jugoslavija, Vietnamas) priklausė ekonomiškai neišsivysčiusių ar menkai išsivysčiusių šalių kategorijai. Sovietologai revizionistai teigė, kad komunistinė revoliucija bei „socializmo statyba“ yra ne būdas pereiti iš kapitalistinės ekonominės formacijos į „aukštesnę“ – komunistinę (kaip manė patys komunistai), o tiesiog vienas iš daugelio (gal būt, pats greičiausias, bet užtat ir žiauriausias) kelių, kuriuo tradicinė agrarinė visuomenė transformuojasi į modernią industrinę.

Klasikiniu pavidalu toks požiūris išplėtotas žymaus (bet Lietuvoje per mažai žinomo) amerikiečių sociologo Barringtono Moore'o Jr. veikalė „Socialinės diktatūros ir demokratijos ištakos. Žemvaldys ir valstietis šiuolaikinio pasaulio atsiradimo procese“ (1966), kurio išėjimo metus sąlyginai galima laikyti amerikietiškosios lyginamosios istorinės sociologijos gimimo data. Jame skiriami trys keliai į modernybę: demokratinis kapitalistinis (Didžioji Britanija, JAV, Prancūzija), fašistinis (Japonija ir Vokietija), komunistinis (Rusija ir Kinija). Tiesa, pripažinus ir A.Hitlerio Vokietiją, ir stalininę bei postalininę Sovietų Sąjungą, ir JAV „moderniomis“ šalimis, tenka revizuoti pačią modernybės sąvoką, apribojant jos turinį industrializacija, urbanizacija, sekuliarizacija, valstybe su pajėgiu ir efektyviu administraciniu aparatu (vėberiška „racionalia biurokratija“). Užtat atsiveria nauja perspektyva komunizmo vietai ir vaidmeniui istorijoje aiškinti: pačios modernizacijos teorijos priemonėmis (žr. Black 1966; Cohen 1985; Gati 1974; Hough 1969; 1977; 1997; Hough and Fainsod 1979; Field 1976; Jones 1976 ir kt.), o jis nustojo atrodyti kažkokia istorijos „juodąja skylė“, į kurią patekusios šalys lieka pasmerktos gyventi pragare, jeigu tik jų pergale termodinaminiame kare iš ten neišvaduos istorinės gėrio jėgos.

Nekvestionuodami beprecedentiškai žiauraus komunistinio teroro pobūdžio ir utopinio komunistinės ideologijos pobūdžio, komunizmo kaip modernizacijos kelio koncepcijos šalininkai siūlo pažvelgti į komunizmo praktiką kaip į mėginimą radikaliai ir pagrei-

tintai spręsti tas problemas, su kuriomis susiduria atsilikusi šalis, konkrečiomis XX a. pirmosios pusės tarptautinės politikos sąlygomis siekianti pavyti ir pralenkti technologiškai ir ekonomiškai pirmaujančias pasaulio valstybes. Nepriklausomai nuo to, kokie buvo komunistinės ideologijos skelbiami galutiniai (utopiniai) tikslai, daugumoje užvaldytų šalių komunistai susidūrė su tais pačiais iššūkiais, su kuriais susiduria bet kurios atsilikusios šalies vyriausybė: įveikti technologinę atsilikimą, užtikrinti ekonomikos augimą, likviduoti neraštingumą, sumažinti vaikų mirtingumą, epideminius susirgimus ir pan. Prie to prisidėjo uždavinys išsaugoti šalies vientisumą ir politinę nepriklausomybę, kuris nesibaigus imperializmo epochai (iki XX a. amž. vidurio) toli gražu nebuvo lengvas. Tam buvo būtina stipri, šiuolaikiniais ginklais sukurta kariuomenė.

Tose ekonomiškai atsilikusiose šalyse, kurios iki XX a. pradžios įstengė išsaugoti politinę nepriklausomybę, būtent tokios kariuomenės kūrimo reikmės priversdavo jų vyriausybes, nepriklausomai nuo jų ideologinės orientacijos, imtis „modernizuojančios“ politikos, kurios tuometinių standartinių priemonių arsenalą sudarė industrializacija, visuotinio pradinio švietimo sistemos sukūrimas, politinės reformos, kurių tikslas buvo sugriauti tradicines (feodalines, gentines, klaines ir pan.) vietinės valdžios struktūras, pajungiant visą šalies teritoriją skvarbiai centrinės administracijos valdžiai, pajėgiai išgauti kuo daugiau fiskalinių resursų nacionalinės plėtros tikslams, sukurti politinę tautą kaip „įsivaizduojamą bendruomenę“, lojalumas

kuriai (patriotizmas ar nacionalizmas) pranoksta lokalinius, gentinius, etninius, religinius lojalumus. Tokią politiką vykdė Rusijos carai, Persijos šachai, Turkijos sultonai bei juos po Pirmojo pasaulinio karo pakeitęs Kemalio Atatiurko (1881–1938) režimas, Čingų dinastijos (1644–1912) Kinijoje valdžia paskutiniaisiais gyvavimo dešimtmečiais.

Ši politika susilaukdavo stipraus įvairių socialinių jėgų pasipriešinimo, o nepalankiai susiklosčius tarptautinei situacijai (pralaimėjus karą), baigdavosi centrinės valdžios žlugimu, politine suirute bei pilietiniais karais, kaip tai atsitiko Rusijoje ir Kinijoje (plg. Skocpol 1979). Tai, kad tie pilietiniai karai šiose šalyse baigėsi komunistų pergale, iš dalies lėmė tas pranašumas, kurį jiems suteikė leninino „organizacinio“ ginklo panaudojimas. Tačiau iš V. I. Lenino mokėsi ir fašistai, taip pat ir Kinijos komunistų priešinkai – Čian Kaiši (1887–1975) vadovaujama Gomindano partija, o po pergalės pilietiniame kare bet kuriam iš nugalėtojų būtų tekę spręsti tas pačias ekonominės, socialinės ir kultūrinės modernizacijos problemas, dėl nesėkmės sprendžiant kurias kiek anksčiau žlugo senasis režimas.

Žvelgiant į komunizmą kaip į vieną iš modernizacijos kelių, neatrodo svarbu, kad patiemis komunistams ekonominės, politinės ir kultūrinės modernizacijos uždavinių sprendimas (visų pirma – industrializacija) buvo tik priemonė utopiniam tikslui – beklasei visuomenei be susvetimėjimo – sukurti. Komunizmas yra ne pirmas istorijoje atvejis, kai politinis sąjūdis siekia utopinių tikslų. Tikslų utopiškumas reiškia tik tiek, kad to sąjū-

džio faktiniai veiklos padariniai skiriasi nuo užsibrėžtų tikslų, tačiau taip atsitinka ir realistiškas idėjas skelbiančioms politinėms jėgoms. Komunizmo idėjos utopiškumas neturi trukdyti kai kuriuos faktinius mėginimo įgyvendinti šią idėją padarinius pripažinti realiais pasiekimais – net ir tuo atveju, kai tuos padarinius vertiname visai kitokių politinių idėjų ir socialinių idealų pagrindu. Interpretuodami komunistinių šalių istoriją kaip savitą modernizacijos kelią, galime taip pat klausti, ar kai kurių iš šių padarinių (pvz., itin greitą industrializacijos tempą) priežastinis ryšys nesieja kaip tik su tais komunistinės ideologijos bruožais, kurie ją, kaip utopinę, skiria nuo kitų galimų „modernizacinių ideologijų“.

Nagrindėdami ekonominio augimo kliūtis, su kuriomis susiduria ekonomiškai neišsivysčiusios šalių industrializacija, modernizacijos analitikai visų pirma nurodė vadinamąjį „ydingą skurdo ratą“ (Singer 1949). Skurdui įveikti būtinas greitas ir stabilus ekonomikos augimas. Impulsą augimui duoda investicijos, kurių šaltinis yra taupymas. Sutaupyta BVP dalis virsta naujomis gamybos priemonėmis, kurios leidžia išplėsti gamybą, padidinti darbo našumą, o tuo pačiu – ir BVP. Tačiau šalyje, kurioje plačių gyventojų masių pajamos nedaug teprašoka biologinį išgyvenimo minimumą, taupyti nėra iš ko. Tuo pačiu metu būtent pačioms skurdžiausioms šalims dažniausiai būna būdinga ir pati didžiausia socialinė nelygė.

Žemės ir kitų išteklių kontrolė būna sutelkta rankose socialinio sluoksniu, kuris sudaro socialinį, politinį ir kultūrinį elitą, gy-

venanti iš rentos, kurią jis gali pasisavinti esamo nuosavybės teisių pasiskirstymo dėka. Būtent su šiuo sluoksnio interesais susikerta mėginimai padidinti valstybės fiskalinius išteklius modernizacinės politikos reikmėms. Konfliktai tarp valstybinės biurokratijos bei žemvaldžių rentininkų krizinėse situacijose paralyžuoja ar net sužlugdo valstybę, nes didžioji pačios biurokratijos dalis yra rekrutuojama iš šio sluoksnio atstovų (Skocpol 1979).

Palankiomis tarptautinėmis sąlygomis kaupimo problemą gali padėti išspręsti kapitalo importas (paskolos, užsienio investicijos) bei ekonominė politika, skatinanti smulkųjų verslą, o taip pat tiesioginė išsivysčiusių šalių ekonominė pagalba. Tokį „pirminio kapitalo kaupimo“ problemos sprendimą neišsivysčiusiems šalims jau pokario metais rekomendavo modernizacijos teoretikai, jį ir dabar pataria tarptautinių finansinių organizacijų ekspertai. Tačiau ne tik pirmaisiais pokario dešimtmečiais daugeliui besivystančių šalių politikų ir ekonomistų (vadinamosios „priklausomybės teorijos“ šalininkų) atrodė, kad toks kelias yra per lėtas, o svarbiausia – juo einant, vyksta tik deformuotas, priklausomas vystymasis, įtvirtinantis ir konservuojantis besivystančių šalių ekonominę, politinę ir kultūrinę priklausomybę nuo pasaulinės kapitalistinės sistemos branduolio šalių.

Atrodė, kad Sovietų Sąjungos ir kitų komunistinių šalių istorija demonstruoja, jog yra ir kitas pirminio kaupimo problemos sprendimo būdas: ne tik rentininkų, bet ir plačiųjų valstiečių masių ekspropriacija, koncentruojant valstybės rankose pramonės sukūrimui reikalingus išteklius. J. Stalino pirmųjų dvie-

jų penkmečių metais buvo pasiekti precedento neturintys ir nepranokti kaupimo ir investavimo „rekordai“. Staigus kaupimo ir investicijų padidinimas paveikia ekonomiką kaip „didysis postūmis“ (*big push*), kurį daugelis ekonomikos augimo analitikų laiko būtina sąlyga siekiant pralaužti ydingą skurdo ratą ir nukreipti ekonomiką tvaraus augimo (*sustained growth*) trajektorija (Nurkse 1953; Leibenstein 1957).

Be utopinės ideologijos, pateisinančios ir paaiškinančios tokios politikos sukeltą pragyvenimo lygio smukimą kaip auką vardan ranka pasiekiamo komunistinio rojaus, šie pirminio kaupimo rekordai vargu ar įsivaizduojami. Tikėjimas komunistine idėja veikė kaip stipri masių (ypač jaunosios kartos, neturėjusios gyvenimo kitokioje santvarkoje patirties) mobilizacijos priemonė ir „opiumas liaudžiai“ ar kompensatorius, padėjęs ištvirti nepriteklius artėjančio komunistinio rojaus pažadu. Tol, kol tikėjimas komunizmo idėja buvo gyvas, jis ekonominių modernizacijos problemų sprendimo kontekste atliko „protestantiškosios etikos“ funkcinio ekvivalento vaidmenį, racionalizuodamas gyvenimo būdą, primenantį M. Weberio aprašytą religiškai motyvuoto „pasaulietinio asketo“ gyvenimo būdą (Zingerle 1972). Tas tikėjimas motyvavo daug dirbti ir mažai vartoti, mokytis, šviestis ir sportuoti, ruošiantis gyvenimui komunizme.

Panašiai kaip M. Weberio vaizduojami kalvinistiniai predestinacija tikintys „tikėjimo riteriai“ jautėsi išrinktaisiais Dievo įrankiais, kuriais jis naudojasi nuodėmingam pasauliui pajungti ir disciplinuoti, taip ir idėji-

niai bolševikai jautėsi įrankiais Partijos, kuri savo politika įgyvendina iš „istorijos dėsnų“ plaukiantį „istorinį būtinumą“. Tokia savi-voka leido pateisinti tą beatodairišką prie-vartos kaip socialinių pertvarkymų instru-mento naudojimą, kuris buvo skiriamasis ko-munistinio modernizacijos kelio bruožas. Be šio tikėjimo, kuriuo bolševikai panašūs į anks-tesnių laikų religinius fanatikus – tame tarpe ir tuos, kurie kadaise sukėlė įvykius, į istoriją įėjusius XVII a. Anglijos revoliucijos pavadi-nimu⁹ – tokio masto, koks jis buvo prakti-kuojamas, komunistinis teroras neišivaizduo-jamas.

Matuojant modernumo kriterijais komu-nistines visuomenes tuo jų pavidalu, kokį jos igijo po J. Stalino teroro pabaigos, keblu bu-vo neigti, kad joms daugelis modernių visuo-menių bruožų išties buvo būdingi. Kai ku-rios iš jų netgi tapo labiau „industrinėmis“ negu Vakarų šalys (dėl menko paslaugų sek-toriaus išsivystymo), ir jos urbanizavosi, kai dėl forsutos industrinės plėtros išaugo seni bei nauji miestai, pritraukdami iš kolektyvi-zacijos nuniokoto kaimo plūstančias jaunų kaimiečių mases. Nors jos buvo kolektyvistinės, specifiškumas ir instrumentinė orienta-cija (efektyvumo ir „mokslinės darbo organi-zacijos“ kulto pavidalu) buvo pakankamai ryškūs jų socialinio gyvenimo bruožai. Su tam tikromis išlygomis (vartai į viršų atsiverdavo tik įstojus į komunistų partiją), jose veikė me-ritokratiniai socialinio mobilumo kriterijai. Palaiptiesniui nustojant taikyti klasinės kilmės kriterijų, atsirado vis daugiau pagrindų ko-

munistines visuomenes laikyti taip pat ir uni-versalistinėmis (vėlgi su išlygomis dėl ypa-tingo teisinio statuso, kurį suteikdavo priklausomybė „vidinei partijai“ (nomenklatūrai), ir netgi vien tik eilinio partijos nario statu-sas). Jų ekonomikos buvo „komandinės“ ar-ba „planinės“, tačiau iki 7-o dešimtmečio pa-baigos savo augimo tempais lenkė daugumą rinkos ekonomikų, ir daugelis Vakarų eko-nomikos autoritetų manė, kad šis pranašu-mas gali būti išsaugotas, radus būdą suderinti „planą“ ir „rinką“ „rinkos socializmo“ rė-muose. Jei kalbėti apie sekuliarizaciją, tai se-kuliarumo komunistinėse visuomenėse bu-vo per daug (jeigu užmerkti akis į pseudoreli-ginius pačios komunistinio ideologijos ir prak-tikos bruožus).

Viso to daugeliui stebėtojų pakako, kad kvalifikuotų komunistų jeigu ne kaip savitą ir gyvybingą modernybės variantą, tai kaip neužbaigtą modernybę (žr., pvz., Parsons 1971). Ko joms iki pilnos modernybės aki-vaizdžiai trūko – tai demokratijos. Tačiau ne kas kitas, o būsimas demokratizacijos ir „ci-vilizacijų konflikto“ teoretikas Samuelis Hun-tingtonas 1968 m. išėjusioje knygoje *Politinė tvarka kintančioje visuomenėje* (Huntington 1968) rašė, kad komunistiniai režimai sėk-mingiau už besiorientuojančias į Vakarų pa-vyzdžius bei jų ekspertų rekomendacijas „tre-čiojo pasaulio“ šalis sprendė „institucionalizacijos“ problemą. Besivystančiose šalyse ji išskyla, kai vakarietiškos idėjos bei vartotojiš-ko gyvenimo būdo vaizdai sužadina plačiųjų masių geresnio gyvenimo lūkesčius, „mobi-

⁹ Bolševikų ir Anglijos revoliucionierių puritonų palyginimą pateikia Michaelis Walzeris (1965).

lizuodami“ jas modernizacijos teorijos prasme. Neradę pakankamai vertikalios mobilumo galimybių ekonominėje srityje, nauji „mobilūs“, ambicingi, „modernūs“ žmonės savo lūkesčius adresuoja politinei valdžiai, destabilizuodami politinę sistemą (žr. taip pat Portes 1973).

Viena vertus, vyriausybės besivystančiose šalyse „perkraunamos“ reikalavimais, kurių jos nėra pajėgios įvykdyti. Kita vertus, iškilimas į politinę valdžią, siekiant nors trumpam pasinaudoti ją korupciniais tikslais, darosi tiesiausi vertikalaus mobilumo keliu. Dėl jo kovojama, demagogiškai apeliuojant į tam tikrus „savo dalies“ laukiančius mobilizuotų masių segmentus ir be paliovos stipresniojo naudai keičiant žaidimo taisykles. Vienas po kito seka perversmai, vyriausybės krizės, kaitaliojasi karinio perversmo ir rinkimų (paprastai nesąžiningų) keliu į valdžią atėję valstybės vadovai. Valstybė dėl to darosi praktiškai nebevaldoma, o vyriausybė nei siekia, nei yra pajėgi vykdyti kokią nors nuoseklią modernizacijos politiką.

Tokią nestabilią politinę sistemą S. Huntingtonas vadina „pretorine politija“, skirdamas ją nuo „pilietinės politijos“, kurios dvi šiuolaikinės atmainos yra stabilios liberalios demokratijos ir ... komunistiniai režimai. „Istorija įtikinamai parodo, kad komunistų vyriausybės nėra kuo nors geresnės už laisvasias vyriausybes, kai reikia palengvinti badą, pagerinti sveikatos apsaugą, padidinti nacio-

nalinių produktą, sukurti pramonę ir maksimizuoti gerovę. Bet vienas dalykas, kurį komunistų vyriausybės gali daryti, yra tai, kad jos gali valdyti (*govern*); jos užtikrina efektyvią valdžią (*effective authority*). Jų ideologija pateikia teisėtumo pagrindą, ir jų partijos organizacija suteikia institucinį mechanizmą mobilizuoti paramą ir vykdyti politiką“ (Huntington 1968; 8). Be tokios valdžios keblu pajudinti iš vietos ir ekonominės modernizacijos režimą.

Demokratija, kaip politinis režimas, gali sėkmingai funkcionuoti tik tada, kai išspręsti kiti du pamatiniai politinės modernizacijos uždaviniai: sukurta politinė tauta – įsivaizduojama bendruomenė, lojalumas kuriai pranaoksta lokalinius, etninius, religinius ir kitokius tradicinius prieraišumus, o taip pat efektyvus valstybinės valdžios aparatas. Neišsprendus šių dviejų politinės modernizacijos problemų, rinkiminė demokratija lieka „fasadinė“ ir nestabili. Lygindami komunistinių šalių ir Trečiojo pasaulio šalių raidą, daugelis stebėtojų 7-ame XX a. dešimtmetyje teigė, kad komunistams pavyksta sėkmingai spręsti ne tik ekonominės, bet ir nurodytas dvi pamatinės politinės modernizacijos problemas.¹⁰ Tik šias problemas išsprendus, gali pavykti išspręsti ir trečią politinės modernizacijos uždavinį – demokratizuoti politinį režimą.

Tai kas gi buvo komunizmas? Totalitarizmas – juodoji istorijos skylė, panaši į fizikoje

¹⁰ Jeigu imperiją laikysime ikimodernia politinės organizacijos forma, tai dėl savo imperinio pobūdžio SSRS yra atskiras atvejis. Kita vertus, iki pat XX a. antrosios pusės kolonijines imperijas turėjo ir pačios moderniausios Vakarų šalys, o nacionalistinis kiniškojo, vietnamietiškojo (ir, žinoma, albaniškojo bei rumuniškojo) komunizmo pobūdis – neabejotinas.

vaizduojamas juodasias skyles, iš kurių neįmanoma ištrūkti, kur fizikinė tikrovė yra „iškreipta“, „nenormali“, nes tam tikrų kintamųjų reikšmės priartėja prie ribinių ar auga iki begalybės? Ar tikrai palyginimas su nacistine Vokietija giliausiai atskleidžia komunistinių visuomenių pobūdį bei raidos tendencijas? Ar komunizmas vis dėlto buvo tiesiog vienas iš daugelio kelių į modernybę su (kaip atrodo) laiminga pabaiga? Atsakymų į šiuos klausimus ieškosime šio straipsnio tęsinyje.

Išvados

1. Lietuvos sociologų tyrimų tematika apsiriboja šiuolaikinės pokomunistinės visuomenės (po 1990 m.) realijomis. Istoriniuose 1940–1990 m.m. tyrimuose nesvarstoma ekonominės ir socialinės istorijos problematika. Todėl komunistinio laikotarpio Lietuvos istorija išlieka geriausiai pažįstamu, bet menkiausiai moksliskai pažintu Lietuvos istorijos tarpsniu.
2. Pirmas žingsnis istoriniame-sociologiniame šio laikotarpio pažinime turėtų būti sociologinės makrodiagnostikos problemų išsprendimas, peržengiant dabartinį „liaudies sociologijos“ hori-

zontą, kurį užpildo iš sovietmečio laikų paveldėto žargonu liekanų ir vulgarizuotos totalitarizmo teorijos sąvokų mišinys. Tam tikslui į Lietuvos istorijos ir sociologijos mokslų apyvartai būtina panaudoti visą sovietologinės makrosociologinės minties pasiūlą, neapsiribojant tuo jos segmentu, kurį reprezentuoja totalitarizmo teorija.

3. Šią pasiūlos pamatinę struktūrą apibrėžia, pirma, marksistinių (eminių) ir nemarksistinių (etinių) teorijų perskyra. Trys pagrindiniai etinių teorijų tipai yra komunizmo kaip totalitarizmo, komunizmo kaip kelio į modernybę ir komunistinio neotradicionalizmo teorijos.
4. Etinių komunizmo teorijų skirtumus nulemia svarbiausios lyginimo instancijos pasirinkimas. Komunizmo kaip totalitarizmo teorijose raktas komunizmui aprašyti ir paaiškinti yra jo lyginimas su nacistine Vokietija; komunizmo kaip kelio į modernybę koncepcijoje jis matuojamas „normalios“ Vakarų šalių modernybės masteliu, neotradicionalizmo teorijose svarbiausi komunizmo bruožai yra išryškunami jo palyginimu su tradicinių visuomenių arba neišsivysčiusių šalių, kuriose modernizacija žlugo, socialine tikrove.

LITERATŪRA

Anderson, Benedict. 1999 (1983). *Įsivaizduojamos bendruomenės: apmąstymai apie nacionalizmo kilmę ir plitimą*. V: Mintis.

Andropovas, Jurijus V. 1984 (1983). „Kalba TSKP CK plename 1983 m. birželio 15 d.“, jo

paties: *Rinktinės kalbos ir straipsniai*. Vilnius: Mintis.

Anušauskas, Arvydas et al. 2005. *Lietuva, 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.

- Anušauskas, Arvydas. 2006. *Teroras ir nusikaltimai žmoniškuomui: pirmoji sovietinė okupacija (1940–1941)*. Vilnius: Margi raštai.
- Arendt, Hannah. 2001 (1951). *Totalitarizmo ištakos*. Vilnius: Tyto alba.
- Astrauskas, Vytautas. 2006. *Įrėminti laike : prisiminimai ir pamąstymai*. Vilnius: Gairės.
- Besançon, Alain. 1978 (1976) *The Soviet Syndrome*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Bialer, Seweryn. 1986. *The Soviet Paradox: External Expansion, Internal Decline*. New York: Knopf.
- Black, Cyril E. 1966. *The Dynamics of Modernization. A Study in Comparative History*. New York: Harper & Row.
- Brzezinski, Zbigniew. 1956. *The Permanent Purge: Politics in Soviet Totalitarianism*. Cambridge (Mass.): Harvard UP.
- Bubnys, Arūnas. 1998. *Vokiečių okupuota Lietuva, (1941–1944)*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.
- Callinicos, Alex. 1991. *The Revenge of History: Marxism and the East European Revolutions*. University Park, Pa.: Pennsylvania State UP.
- Castoriadis, Cornelius. 1981. *Devant la guerre*. Paris: Fayard.
- Cliff, Tony. 1955 (1948). *Stalinist Russia; a Marxist analysis*. London: M.Kidron.
- Cliff, Tony. 1964. *Russia: a Marxist Analysis*. London : International Socialism.
- Cohen, Stephen F. 1985. *Rethinking the Soviet Experience: Politics and History since 1917*. New York: Oxford UP.
- Conquest, Robert. 1993. „Academe and the Soviet Myth“, *The National Interest*, Nr. 31, pp. 91–98.
- Field, Mark. 1976 (Ed.). *Social Consequences of Modernization in Communist Societies*. Baltimore: The John Hopkins Press.
- Friedrich, Carl J.; Brzezinski, Zbigniew. 1956. *Title Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge (Mass.): Harvard UP.
- Gati, Charles (Ed.). 1974. *The Politics of Modernization in Eastern Europe*. Testing the Soviet Model. New York: Praeger.
- Gellner, Ernest. 1996 (1983). *Tautos ir nacionalizmas*. V.: Pradai.
- Goldhagen, Daniel J. 1996. *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. New York : Alfred A. Knopf, 1996
- Goodenough, Ward. 1970. *Description and Comparison in Cultural Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Harris, Marvin. 1980. *Cultural Materialism: The Struggle for a Science of Culture*. New York: Random House.
- Hough, Jerry F. 1969. *The Soviet Prefects. The Local Party Organs in Industrial Decision-making*. Cambridge (Mass.): Harvard UP.
- Hough, Jerry F. 1977. *The Soviet Union and Social Science Theory*. Cambridge (Mass.): Harvard UP.
- Hough, Jerry F. 1997. *Democratization and Revolution in the USSR, 1985–1991*. Washington, D.C. : Brookings Institution.
- Hough, Jerry F.; Fainsod, Merle. 1979. *How the Soviet Union is Governed*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press.
- Huntington, Samuel P. 1968. *Political Order in Changing Societies*. New Haven: Yale UP.
- Inkeles, Alex; Smith David H. 1974. *Becoming Modern: Individual Change in Six Developing Countries*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Jakubčionis, Algirdas; Knezys, Stasys; Streikus, Arūnas. 2006. *Okupacija ir aneksija : pirmoji sovietinė okupacija (1940–1941)*. Vilnius: Margi raštai.
- Jones, Anthony. 1976. „Modernization Theory and Socialist Development“, in Field, Mark (Ed.). *Social Consequences of Modernization in Communist Societies*. Baltimore: The John Hopkins Press, pp. 19–49.
- Jowitt, Kenneth. 1983. „Soviet Neotraditionalism: The Political Corruption of a Leninist Regime“, *Soviet Studies*, 1983, Vol. 25(3), pp. 275–297.
- Jowitt, Kenneth. 1992. *New World Disorder: the Leninist Extinction*. Berkeley : University of California Press.

- Kazanavičius, Vilius. 2005. *Neišsiųsti laikai : prisiminimai ir pamąstymai*. Vilnius: Gairės.
- Knöbl, Wolfgang. 2001. *Spielräume der Modernisierung. Das Ende der Eindeutigkeit*. Weilerswist: Velbrück Wissenschaft.
- Leibenstein, Harvey. 1957. *Economic Backwardness and Economic Growth*. New York: John Wiley and Sons.
- Lerner, Daniel 1958 (1965) *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East*. Glencoe, Ill., Free Press.
- Levy, Marion J. 1963 (1952) „Some Sources of the Vulnerability of the Structures of Relatively Nonindustrialized Societies to Those of Highly Industrialized Societies“, in Hoselitz, Bert F. *The Progress of Underdeveloped Areas*. Chicago: University of Chicago Press, pp. 113–125.
- Luttwak, Edward. 1983. *The Grand Strategy of the Soviet Union*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Liotard, Jean-François. 1993 (1979). *Postmodernus būvis : šiuolaikinį žinojimą aptariant*. V.: Baltos lankos.
- Malia, Martin. („Z“) 1990. „To the Stalin Mausoleum“, *Daedalus: Journal of the American Academy of Arts and Sciences*, Vol. 119(1), pp. 295–344.
- Malia, Martin. 1994. *The Soviet Tragedy. A History of Socialism in Russia 1917–1991*. New York: Free Press.
- McClelland, David. 1961. *The Achieving Society*. N.Y.: Free Press.
- Moore, Barrington Jr. 1966. *Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Boston: Beacon Press.
- Müller, Klaus. 2001. *Totalitarismus, Modernisierung und Transformation*. Opladen: Leske + Budrich.
- Norkus, Zenonas. 1993. „Fašizmo diagnostikos elementai“, *Politologija*, T.3/4, pp. 94–95.
- Nurkse, Ragnar. 1953. *Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries*. Oxford: Oxford UP
- Parsons, Talcott. (1937) 1968. *The Structure of Social Action. A Study in Social Theory with Special Reference to a Group of Recent European Writers*. Vol.1–2. N.Y.: Free Press.
- Parsons, Talcott. 1951. *The Social System*. N.Y.: Free Press.
- Parsons, Talcott. 1964. „Evolutionary Universals in Society“, *American Sociological Review*, 29: 339–357.
- Parsons, Talcott. 1966. *Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives*. Englewood Cliffs, N.J. : Prentice-Hall.
- Parsons, Talcott. 1971. *The System of Modern Societies*. Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall.
- Popper, Karl R. 1992 (1944-45). *Istoricizmo skurdas*. V.: Mintis.
- Portes, Alejandro. 1973. „Modernity and Development: a Critique“, *Studies in Comparative International Development*, 79:15–44.
- Pye, Lucian W. 1963. *Communications and Political Development*. Princeton: Princeton UP.
- Rostow, Walt W. 1971 (1960). *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. Cambridge: Cambridge UP.
- Rostow, Walt W. 1953. *The Dynamics of Soviet Society*. New York: Norton.
- Rüsen, Jörn. 1983. *Grundzüge einer Historik*. Bd. 1. *Historische Vernunft*. Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht.
- Samajauskas, Algis. 2005. *Ažuolai nebijo vėtrų : atsiminimai apie Motiejų Šumauską*. Vilnius: Gairės.
- Siegel, Achim (Ed.) 1998. *The Totalitarian Paradigm after the End of Communism. Toward a Theoretical Reassessment*. Amsterdam: Rodopi.
- Singer, Hans W. 1949. „Economic Progress in Underdeveloped Countries“, *Social Research*, Vol. 16 (1), pp. 1–11.
- Skocpol, Theda. 1994. *Social Revolutions in the Modern World*. Cambridge: Cambridge UP.
- Snyder, Richard. 1992. „Explaining Transitions from Neopatrimonial Dictatorships“, *Comparative Politics*, Vol. 24 (4), pp. 379–399.
- Szanton, David L. (Ed.) 2004. *The Politics of Knowledge. Area Studies and the Disciplines*. Berkeley: University of California Press.

Šaulauskas, Marius-Povilas. 1996. „Customizing Iron Cage: Postmodern Postcommunism?“ <http://www.infovi.vu.lt/mps/PASKBERG.htm>. Žiūrėta 2007.02.24.

Šepetys, Lionginas. 2005. *Neprarastoji karta: siluetai ir spalvos: atsiminimai*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.

Šepetys, Nerijus. *Molotovo Ribbentropo paketas ir Lietuva*. Vilnius: Aidai, 2006. – 335 p.

Tininis, Vytautas. 1994. *Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai*. Vilnius: Enciklopedija.

Tininis, Vytautas. 1995. *Sniečkus. 33 metai valdžioje: (Antano Sniečkaus biografinė apybraiža)*. Vilnius: Lietuvos karo akademija.

Trotsky, Leon. 1957 (1937). *The Revolution*

Betrayed: What is the Soviet Union and Where is it Going? New York: Pioneer Publishers.

Walicki, Andrzej. 2005 (1995). *Marksizmas ir šuolis į laisvės karalystę. Komunizmo utopijos istorija*. V.: Mintis/ALK

Walzer, Michael. 1965. *The Revolution of the Saints. A Study in the Origins of Radical Politics*. Cambridge (Mass.): Harvard UP.

Yanov, Alexander. 1995. *Weimar Russia and What We Can Do About It*. New York : Slovo-Word Publishing House.

Zingerle, Arnold. 1972. *Max Weber und China. Herrschafts- und religionssoziologische Grundlagen zum Wandel der chinesischen Gesellschaft*. Berlin: Duncker & Humblot.

ABSTRACT

ON ANDROPOV'S QUESTION: COMMUNISM AS A PROBLEM OF COMPARATIVE HISTORICAL SOCIOLOGICAL ANALYSIS (I)

The article discusses the problem of the macrosociological classification of the communist societies, called „Andropov's question“ alluding to the complaint of the Soviet leader (and the head of KGB for some 15 years) that he doesn't know society under his rule. Pretheoretically, „communist societies“ can be identified as „societies shaped by the attempt to realize the Karl Marx utopian idea of society without classes and alienation“. „Andropov's question“ surfaces after one rejects the ideological self-descriptions of these societies as „socialist“. Author draws distinction between two strategies to face this question: the emic and the etic one. Emic perspective is represented by the critical Marxist analysis of the communist societies, classifying them as „degenerated worker's state“, „deformed socialism“ or „state capitalist“ societies. Etic perspective is represented by non-Marxist theories of communism. The author proposes to classify them depending on the strategy of comparison used for concept formation and explanation. In the theories of communism as totalitarianism, communism is described as a pathology of modernity. This kind of analysis emphasizes the uniqueness of communism, with Nazist Germany as sole comparable case. The theories of communism as one of the many ways leading to modernity highlight its features shared with „normal“ modern societies and consider communism as an incomplete modernity. Theories of communist neotraditionalism (to be discussed in the sequel to this paper) use the social reality of traditional societies or those from the „third world“ where modernization has failed as communism's mirror.

Įteikta 2007 04 10

Pateikta spaudai 2007 06 29

Sociologijos katedra,

Filosofijos fakultetas,

Vilniaus universitetas,

Universiteto 9/1; LT-01513 Vilnius

El. paštas: zenonas.norkus@fsf.vu.lt